

Bizantinismul socialist. Strategia culturală a României împotriva presiunii destalinizării sovietice

Răzvan PÂRÂIANU*

*Mâna care-au dorit sceptrul universului și gânduri
Ce-au cuprins tot universul încap bine-n patru scânduri...
Or să vie pe-a ta urmă în convoi de-nmormântare,
Splendid ca o ironie cu priviri nepăsătoare...
Iar deasupra tuturor va vorbi vrun mititel,
Nu slăvindu-te pe tine... lustruindu-se pe el.
(Eminescu, *Scrisoarea a I-a*.)*

La sfârșitul anilor '50, România era una dintre cele mai obediente țări din lagărul sovietic. Situația regimului de la București nu era însă una ușoară, în condițiile în care Moscova făcea presiuni pentru o destalinizare a regimului și pentru reforme economice. Noua clasă creată de regimul democrației populare percepea aceste schimbări ca pe o amenințare la adresa statutului său cu greu dobândit. În această situație, disimulând o relaxare ideologică de inspirație moscovită, guvernul RPR a conceput un plan de a sparge izolarea politică în care se afla și de a ieși din sfera imediată de influență sovietică¹.

În acest sens, a fost inițiată o campanie pe cât de creativă pe atât de insidioasă menită să amelioreze reputația regimului și să promoveze cooperarea cu statele occidentale. Ideea principală a acestei campanii a fost aceea de a relua un proiect inițiat în perioada interbelică de Nicolae Iorga, proiect suspendat imediat după instaurarea regimului comunist: un Institut de Studii Sud-Est Europene. Astfel, în 1962, Ministerul Afacerilor Externe a inițiat înființarea Asociației Internaționale de Studii Sud-Est Europene sub egida UNESCO, un organism care urma să susțină cercetarea legată de istoria și cultura comună a acestei zone,

* Facultatea de Științe și Litere, Universitatea de Medicină, Farmacie, Științe și Tehnologie „George Emil Palade” din Târgu Mureș; e-mail: razvan.paraianu@gmail.com.

¹ Vezi R. Pârâianu, „Diplomația conferințelor” sau intelectualizarea politicii externe a RPR sub regimul lui Gheorghiu-Dej, în SMIC, XX, 2023, p. 115-143. Prezentul articol este în bună măsură continuarea celui din 2023. Fragmente din el au fost prezentate la conferința *The State-Socialist World Turned Global*, organizată de Facultatea de Științe Politice a Universității din București în perioada 5-6 octombrie 2023.

mai precis moștenirea bizantină păstrată de aceste popoare. Regimul comunist a început să promoveze o imagine a tinerei Republici Populare Române ca un spațiu de excepție în care arta și cultura bizantină creaseră o tradiție politico-culturală care putea să justifice un rol aparte în regiune. Pentru aceasta, regimul de la București a investit în acest proiect, a înființat noi instituții, a organizat congrese și expoziții internaționale, a susținut schimburi culturale și a înființat o serie impresionantă de publicații.

Mai bine de zece ani, această politică a Bizanțului a fost în prim-planul discursului oficial al regimului comunist, până când Nicolae Ceaușescu și-a pierdut interesul în favoarea tracologiei. Bizantinismul promovat în toți acei ani a supraviețuit însă, de această dată ca o formă de tacită și savantă disidență în fața noului val de agitatori culturali ce au repopulat treptat spațiul public după Congresul al XI-lea al PCR. Aureolat de această alură de disidență și erudiție, bizantinismul a căpătat, după prăbușirea regimului comunist, o nouă putere de atracție, devenind un element important al discursului identitar al oficialităților și, mai ales, al Bisericii Ortodoxe.

Ceea ce urmează este povestea acestei acțiuni oficiale de promovare a Bizanțului ca parte indisolubilă a istoriei și identității românești. Vor fi descrise circumstanțele, actorii sociali, ideile acestora, precum și eventuala lor posteritate. Într-un spațiu public saturat de limba de lemn a ideologiei marxist-leniniste, ideea bizantină a căpătat repede o foarte mare popularitate. Fiind sprijinită de oficialități, ea a pătruns în multe medii culturale, producând efecte din cele mai diverse. Așa se face că ea a devenit unul dintre catalizatorii protocronismului, un curent primordialist, autohtonist, autarhic și anti-occidental, care a ajuns curând un element central al discursului oficial sub conducerea lui Nicolae Ceaușescu. Protocronismul nu a fost contestat efectiv decât arareori după 1989, el devenind solul germinativ pentru multe mișcări radicale de contestare a reformelor democratice. Cel mai adesea, aceste mișcări radicale s-au coagulat în jurul sau cu ajutorul unora dintre protagoniștii istoriei care urmează.

Bizanț, Orient, bizantinism

Câteva observații introductive sunt necesare. Imperiul Roman de Răsărit a influențat de-a lungul secolelor lumea europeană, mai ales partea ei răsăriteană. Ca în cazul oricărui alt centru de putere, și influența acestui imperiu a radiat în mai toate domeniile de activitate: în domeniul politic, cultural, artistic, legislativ, social, religios etc. Bizantinismul, la care se face referire în acest articol, nu are legătură directă cu acele influențe sau cu cercetarea acelor influențe exercitate de defunctul imperiu. De altfel, însuși termenul de Bizanț este de dată târzie, anacronic pentru acea epocă². Bizantinismul are mult mai mult în comun cu alte curente de gândire înrudite, cum ar fi: medievalismul, neoclasicismul, neo-renas-

² Vezi Alexander P. Kazhdan (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. I, New York, Oxford University Press, 1991, p. 344.

centismul sau renașterea gotică. Ele au apărut spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, sub influența istorismului, doctrină care pornea de la premisa că esențial în înțelegerea prezentului este trecutul – trecut care este unic și irepetabil și nu poate fi înțeles în termeni universali, ci numai în termenii unei experiențe sau evoluții istorice locale/naționale³. Istoricismul nu era deloc inocent din punct de vedere politic. El singulariza o epocă trecută pentru a construi pe baza ei o filozofie de viață, un exemplu social, o inspirație pentru literatură și artă, și, nu în ultimul rând, un model politic pentru prezent. Naționalismul secolului al XIX-lea datorează mult acestei noi sensibilități istorice, iar latinismul, dacismul și, mai târziu, bizantinismul au fost principalele roade ale acestui mod de a înțelege trecutul ca sursă de inspirație pentru prezent și ca fundament pentru un posibil viitor.

Bizantinismul a fost un curent târziu al secolului al XIX-lea. Una dintre cauzele întârzierii era, fără îndoială, tradiția iluministă, care interpretase perioada Imperiului târziu ca o epocă a decadenței și corupției vechiului Imperiu Roman. Fascinația modernă pentru progres, emancipare și liberalism, dar și pentru urbanizare și industrializare, lăsa puțin loc fantasmelor medievaliste. Mai mult, popoarele Europei de Sud-Est, care luptau pentru emancipare și neatârnamare, aveau o foarte întunecată amintire despre „Imperiului Grecilor”, mai ales că aceasta se suprapunea peste memoria mai recentă a Imperiului Otoman, în care fanarioții ajunseseră un exemplu clasic de corupție și despotism. Spre sfârșitul secolului al XIX-lea, însă, mișcările radicale antimoderne au căpătat consistență: îndoielile au ruinat fundamentele credinței în progres, liberalismul a început să producă mai multă nefericire decât bunăstare și prosperitate, iar peisajul urban devenea insalubru. În literatură și artă, în arhitectură și filosofie, precum și în multe alte științe, a început să se vorbească tot mai mult despre sacru, transcendent, mistică, spiritualitate și intuiție. În termenii lui Berdiaev, modernitatea extenuase spiritual umanitatea și era nevoie de o reacție împotriva modernității, un alt Ev Mediu. Ideea Bizanțului începea să strălucească.

Un rol important în apariția acestui curent, care căuta inspirație în vechiul Imperiu de Răsărit, l-a jucat Orientalismul. Fascinația pentru Orient începuse încă din veacul al XVIII-lea, când o serie de cărturari au început să studieze limba, cultura și spiritualitatea orientală. După Revoluția Franceză și, mai ales, după Restaurație, Orientul a deveni o sursă de inspirație în gândirea europeană, care încerca să evite individualismul omului modern. Schopenhauer a fost primul care a pășit pe această cale a negării sinelui, inspirată din gândirea orientală. Lucrarea sa, *Lumea ca voință și reprezentare*, a avut însă succes abia patru decenii mai târziu. La jumătatea secolului al XIX-lea, pesimismul instaurat după

³ Vezi Georg Iggers, *Historicism: The History and Meaning of the Term*, în „Journal of the History of Ideas”, vol. 56, nr. 1/1995, p. 129-152. Pentru distincția istorism-istoricism, vezi Harry Ritter, *Dictionary of Concepts in History*, New York, Greenwood Press, 1986, p. 183-186. Deși acești termeni s-au confundat o vreme, Karl Popper a folosit termenul „istoricism” pentru a descrie acel interes pentru istorie care conduce la o înțelegere a legilor istoriei și în cele din urmă la prezicerea viitorului.

revoluțiile pașoptiste i-a făcut pe mulți intelectuali să caute refugiu fie în trecutul medieval european, fie în cel oriental⁴. În anii care au urmat a apărut o adevărată modă a Bizanțului, modă amplificată și de mișcarea simbolistă, care tocmai prindea contur. Decadența Europei părea să găsească un remediu în strălucirea artei și arhitecturii bizantine, în credința și evlavie creștinismului oriental, și, nu în ultimul rând, în sacralitatea puterii politice a vechiului imperiu. Toate acestea începeau să contureze profilul cultural al epocii ce va fi numită mai târziu *Fin-de-Siècle*. Tot în această perioadă însă, în Sud-Estul Europei, noile state naționale își creau canonul cultural, căutând în același timp să își susțină cauza în fața opiniei publice europene. Nu este deloc întâmplător că elitele culturale ale acestor țări au adoptat idiomul cultural european, prezentându-se ca urmașe ale culturii bizantine; aceasta cu atât mai mult cu cât numeroși membri ai acestor elite erau sau se prezentau ca descendenți ai marilor familii aristocratice bizantine.

Începea o epocă în care noi curente conservatoare căpătau o circulație de masă. Era o reacție antimodernă, în cadrul căreia Orientalismul oferea un mediu prielnic pentru ideologiile radicale. Or, (re)descoperirea Bizanțului a dat un nou impuls acestor curente, mai ales că temele bizantine au devenit o referință în literatură și artă. Bizantinismul oferea atunci fundamentul ideologic pentru curente primordialiste (antimoderne), autohtoniste (antiuniversaliste), idealiste și/sau spiritualiste (antimaterialiste), anticatolice, antilatine, conservatoare (antiliberale), populiste (antiintelectuale), mistice (antiraționaliste), cultice (antiseculare) și, nu în ultimul rând, totalitare (antidemocratice). Astfel, nu este de mirare că mulți dintre promotorii acestor idei s-au regăsit alături de mișcările de extremă dreaptă, mișcări care au profitat din plin de *Weltanschauung*-ul antimodern creat de Bizantinism.

La sfârșitul anilor '70 ai secolului al XX-lea, Edward Said a dat un nou înțeles orientalismului, subliniind asocierea lui cu imperialismul și cu o anume atitudine condescendentă pe care cultura occidentală a avut-o față de Orient⁵. Acest orientalism nu era deloc inocent din punct de vedere politic. Apărut în epoca post-colonială, el capitaliza toate resentimentele țărilor din lumea a treia care erau instrumentalizate împotriva unui occident capitalist, imperialist, militarist și colonialist⁶. Orientalismul lui Said nu privea spre Bizanț, însă în anii '90, după prăbușirea regimurilor comuniste în Europa de Est, acest orientalism a fost folosit cu succes pentru a exprima de această dată frustrările perioadei de tranziție a acelor societăți în care insuccesul politic al integrării euro-atlantice și europene

⁴ John Ruskin, în urma unei călătorii la Veneția, publică începând cu 1851 celebra sa lucrare *Pietre la Veneția*.

⁵ Edward Said, *Orientalism*, New York, Pantheon Books, 1978.

⁶ S-a vorbit chiar despre o ură față de vest, un *antioccidentalism* care completa *orientalismul*. Vezi Ian Burma, Avishai Margalit, *Occidentalism. Războiul împotriva Occidentului. O scurtă istorie a urii față de Vest*, traducere de Anca Bărbulescu, București, Editura Humanitas, 2016.

tindea să fie interpretat de elitele locale ca un succes. De această dată era criticată atitudinea orientalistă a Occidentului față de Balcani⁷. Această critică a ajuns până acolo încât a pus sub semnul întrebării însăși fundamentele iluministe ale modernității⁸.

Tot spre sfârșitul secolului al XIX-lea, strălucirea Bizanțului fusese alimentată și de Rusia țaristă. Cuceririle din vremea țarinei Ecaterina cea Mare și, apoi, coagularea unui curent conservator în vremea țarului Alexandru I au jucat un rol important în dezvoltarea acestei noi sensibilități. Criza Orientală aprinsese imaginația multor politicieni, iar visul celei de-a treia Rome popula mințile multora, fie ei aristocrați, fie revoluționari. Treptat, cu cât universitățile moderne s-au dezvoltat și, odată cu ele, și studiul istoriei, aceste preocupări au devenit tot mai academice. Peste tot în Europa, catedrele de istorie s-au înmulțit, istoria s-a profesionalizat și, treptat, au apărut savanți erudiți specializați în istoria bizantină⁹. În atmosfera antiliberală de la sfârșitul secolului al XIX-lea, Bizanțul devine un model, așa cum și epoca medievală este tot mai mult recuperată cultural peste tot în Europa. Era epoca wilhelmină în Imperiul German, epoca țarului Alexandru al III-lea în Rusia și a consilierului său, Konstantin Pobedonostsev. Este perioada în care, în România, Constantin Erbiceanu și Nicolae Iorga își dobândesc faima intelectuală. Abia însă după Primul Război Mondial bizantinismul devine un element solid al identităților regionale în Sud-Estul Europei, toate aceste identități intrând într-o competiție mimetică pentru coagularea unui nou centru politic, după dispariția principalului pretendent, Rusia Țaristă. În România, revista „Gândirea” și succesul curentului gândirist au reprezentat, practic, apogeul bizantinismului.

Sfârșitul celui de-Al Doilea Război Mondial părea că a pus capăt speculațiilor mistico-politice, mai ales în Europa de Est. În spatele Cortinei de Fier, în numele regimurilor populare, represiunea comunistă a epurat „elementele fasciste”, eliminând, în cea mai mare parte, intelectualitatea vechiului regim. Una dintre lozincile larg răspândite era lupta împotriva misticismului, a obscurantismului și a teoriilor neștiințifice. Marxism-leninismul se revendica de la moștenirea iluministă – rațională, științifică, materialist-dialectică. Ideologia marxist-leninistă era însă mai mult decât o știință; ea era o credință în capacitatea științei de a transforma realitatea, atât natura, cât și societatea, în folosul unei clase sociale¹⁰. De aici deriva credința activiștilor de partid în superioritatea științei sovietice, știință pusă în slujba poporului, și tot de aici derivă un fel de utilitarism, e drept, controlat de partidul-stat. Or, tocmai în acest mediu, în contextul Războiului Rece,

⁷ Vezi Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford, Oxford University Press, 1997.

⁸ Stjepan Mestrovic, *The Balkanization of the West, the confluence of postmodernism and postcommunism*, New York, Routledge, 1994, sau Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford, Stanford University Press, 1994.

⁹ Vezi Diana Mishkova, *Beyond Balkanism. The Scholarly Politics of Region Making*, London, Routledge, 2018.

¹⁰ Vezi Alain Besancon, *Les origines intellectuelles du léninisme*, Paris, Calmann-Lévy, 1977.

bizantinismul, ce părăsise o vreme dispărut, a putut reapărea. Regimul a avut nevoie de o pârghie, de o politică culturală care să abată privirea de la ideologia luptei de clasă și care să seducă opinia publică internațională sub forma unei politici a păcii și cooperării. Într-un mod remarcabil, ceea ce părea o strategie sovietică pentru promovarea politicii de „conviețuire pașnică”, s-a dovedit a fi extrem de folositor regimului de la București pentru a-și construi o imagine de stat nonconformist în blocul sovietic. Ceea ce părea însă, la început, o politică conjuncturală a devenit treptat parte a identității națiunii socialiste.

Războiul Rece și problema religioasă. Revalorificarea moștenirii bizantine

Era sfârșitul obsedantului deceniu. După toamna lui 1962, când întreaga lume ajunsese în pragul războiului, guvernul RPR a căutat să se distanțeze de Uniunea Sovietică și ceilalți aliați ai săi, fără a provoca însă o ruptură decisivă cu aceștia. Mai mult, guvernul de la București a urmărit o apropiere de Statele Unite și aliații acestora. Motivul imediat pentru o astfel de mișcare strategică era teama de o conflagrație nucleară mondială¹¹; existau însă și alte chestiuni care grevau relațiile româno-sovietice. Una dintre aceste divergențe era politica sovietică de integrare economică a țărilor CAER, politică care ar fi condamnat România la starea de țară eminentamente agrară¹². De altfel, neînțelegerile apăruseră de mai multă vreme. Încă de la raportul secret al lui Hrușciiov din 1956 și de la inițierea procesului de destalinizare, conducerea Partidului Muncitoresc Român începuse să se simtă inconfortabil sub tutela sovietică. Au urmat negocierile sino-sovietice și recunoașterea, de către Moscova, a faptului că există mai multe căi către comunism, fiecare țară având propriile ei condiții și posibilități de dezvoltare. Guvernul român a reușit, în acea perioadă, să desființeze întreprinderile sovieto-române, al căror scop era spolierea țării în numele despăgubirilor de război, și, totodată, să scape de consilierii sovietici care fuseseră un factor important în sovietizarea țării. În 1955, România a aderat la Organizația Națiunilor Unite; în anul următor a devenit membru UNESCO, iar în 1957 a reînnoit relațiile cu Israelul, după șase ani de răceală diplomatică¹³. Mai mult, în 1958 Armata Roșie s-a retras din Republica Populară Română.

¹¹ În octombrie 1963, Corneliu Mănescu, ministrul de Externe al României, a avut o întrevedere cu secretarul de stat Dean Rusk, în cadrul căreia i-a declarat că Uniunea Sovietică nu a consultat România în privința deciziei de a amplasa rachete în Cuba și că, drept urmare, România nu este parte din această dispută. Vezi Raymond L. Garthoff, *When and why Romania Distanced itself from the Warsaw Pact*, în „Cold War International History Project Bulletin”, nr. 5/primăvara 1995, p. 111.

¹² Dennis Deletant și Mihail Ionescu, *Romania and the Warsaw Pact: 1955-1989*, în „Cold War International History Project Bulletin”, Woodrow Wilson International Center Scholars, nr. 43/2004, p. 65.

¹³ În primăvara lui 1956, guvernul român eliberase ultimii 300 de prizonieri politici învinuiți de activități sioniste. Vezi *Last of 200 Zionists Freed by Rumania*, în „New York Times”,

România, ieșită în largul politicii internaționale direct dintre fustele metropolei sovietice, a propus – la sugestia sovieticilor, e drept – o conferință a țărilor din Balcani. Se încerca astfel inițierea unei largi colaborări cu toate celelalte țări din regiune tocmai în perioada în care chestiunea arzătoare a politicii regionale era amplasarea de rachete în Grecia și Turcia. Deși propunerile guvernului de la București au rămas fără răspuns în Balcani, România a continuat să facă eforturi pentru a dezvolta o diplomatie culturală¹⁴. Presa americană observa o anumită relaxare ideologică în ceea ce privește politica Bucureștiului¹⁵. Destinderea post-stalinistă însemna însă pentru România nu numai relaxarea ideologică, ci și un ambițios plan de dezvoltare, de urbanizare și de industrializare a țării. Noua Românie [sic!] avea însă nevoie și de o identitate aparte, o identitate care să reprezinte o ruptură cu tradiția stalinistă și care să fie, totodată, seducătoare pentru opinia publică internațională. Guvernul român trebuia să improvizeze.

Ideea a venit tocmai din interesul sovietic pentru Europa de Sud-Est și pentru trecutul ei bizantin. Cercetătorii sovietici erau unanim de acord că „religia și civilizația Rusiei sunt de origine bizantină”¹⁶. La urma urmei, chiar Marx și Engels afirmaseră că „religia și civilizația Rusiei sunt de origine bizantină” și că, drept urmare, cucerirea vechiului imperiu ar fi fost firească pentru aceasta¹⁷. Dimitri Obolensky amintea și el că „influența culturii bizantine asupra culturii medievale a Rusiei a fost omniprezentă și de anvergură”, iar „poporul rus a arătat adesea un răspuns creativ la provocarea sa selectând, acceptând sau respingând cutare sau cutare element al culturii bizantine”¹⁸. Este de menționat că, în 1960, Obolensky a fost invitat la Moscova cu prilejul unor conferințe anglo-sovietice¹⁹,

21 aprilie 1956, p. 3, <https://www.nytimes.com/1956/04/21/archives/last-of-200-zionists-freed-by-rumania.html?searchResultPosition=160> (accesat la 25 septembrie 2022).

¹⁴ O expoziție de artă populară s-a deschis la New York în 5 mai 1959. Practic, o cameră tradițională dintr-un sat din Transilvania a fost expusă la Muzeul American de Istorie Naturală. Vezi *Rumanian Folk Art on Exhibition Here*, în „New York Times”, 10 mai 1959, p. 86, sau *Deschiderea expoziției de artă populară românească la New York*, în „Scânteia”, anul XXVIII, nr. 4517/8 mai 1959, p. 4.

¹⁵ Lupta de clasă lăsa tot mai mult loc satirei sau problemelor cotidiene. Vezi Elie Abel, *Rumanian Drama Breaks Red Grip; 'Prescription for Happiness' Has No Trace of Ideology, but Is Smash Hit Present-Day Problem*, în „New York Times”, 19 mai 1957, p. 34, www.nytimes.com/1957/05/19/archives/rumanian-drama-breaks-red-grip-prescription-for-happiness-has-no.html (accesat la 25 septembrie 2022).

¹⁶ M. W. Lewtschenko, *Sarcinile studiilor bizantine în prezent*, în idem (ed.), „Vizantiiskii sbornik” (Colecția bizantină), Moscova/Leningrad, Institutul de Istorie al Academiei de Științe a URSS, 1945, p. 4. Text aflat la adresa <https://archive.org/>.

¹⁷ K. Marx și Fr. Engels, *The Russian Menace to Europe*, publicat inițial în New York, „Tribune”, 7 April 1853. Text aflat pe site-ul <https://www.marxists.org/archive/marx/works/subject/russia/crimean-war.htm> (accesat la 28 septembrie 2022).

¹⁸ Dimitri Obolensky, *Modern Russia attitudes to Byzantium*, în *Byzantium and the Slavs, collected studies*, London, Variorum Reprints, 1971, p. 71.

¹⁹ Urmare a acordului de schimburi culturale semnat cu un an înainte de prim-ministrul Harold Macmillan cu ocazia vizitei sale la Moscova. Vezi Duncan Wilson, *Anglo-Soviet Relations: The Effect of Ideas on Reality*, în „International Affairs”, anul L, nr. 3/iulie 1974, p. 380-393.

prezența lui fiind de natură să impulsioneze studiile bizantine din Uniunea Sovietică²⁰. De altfel, era o perioadă de renaștere a interesului pentru studiile bizantine peste tot în Europa. În Uniunea Sovietică însă, interesul viza nu numai istoria Bizanțului, ci și pentru istoria și cultura veche slavă.

Este o perioadă în care cercetători precum Dimitri Lihaciov erau reabilitați, iar studiile lor erau încurajate²¹. „Sociologia crudă” a lui Mihail Pokrovski, cum o numea Lihaciov, era înlocuită treptat de un istorism tot mai pronunțat. Or, astfel de schimbări s-au făcut simțite și în R. P. Română, precum și în celelalte țări satelit. În 1959, Petre Panaitescu, și el recent reabilitat, reeditează cronicile medievale publicate de Ioan Bogdan²². Alexandru Piru, vorbind despre acest volum, anunța necesitatea reconsiderării literaturii române vechi: „După 50-70 de ani de uitare – scria el – se readuc în actualitate și se pun la îndemâna cercetătorilor trecutului nostru texte de interes capital sub raport lingvistic, istoric și literar”²³. Totodată, el aprecia includerea în volum a *Învățăturilor lui Neagoe Basarab*, text care va avea o importanță aparte în deceniile care vor urma.

În anul următor, Academia RPR decide elaborarea unui *Tratat de Istoria Literaturii Române*, care includea cultura veche medievală²⁴. Această întreprindere urma să se depărteze întrucâtva de liniile marxist-leniniste și să revină la unele interpretări istoriste. George Călinescu, șeful comitetului general de coordonare²⁵, compara istoria literaturii cu un bloc de marmură pe care, oricât l-ar cerceta specialiștii, din el numai artistul va ști să scoată forma capodoperei lui. Or,

[...] cultura veche este un astfel de bloc în care stau, încă *nenăscuți*, Eminescu și Creangă, Caragiale și Sadoveanu. A descifra prezența lor virtuală în acea materie simplă, privind din prezent spre origini, aceasta este marea misiune a unui adevărat istoric [s.n.]²⁶.

²⁰ În anii '30, studiile bizantine au fost într-un impas cauzat de ingerințele ideologice ale partidului, impas ce a dus la desființarea Comisiei ruso-bizantine, la desființarea revistei acestei comisii și, nu în ultimul rând, la răzlețirea bizantinologilor. Vezi M. W. Lewtschenko, *Sarcinile studiilor bizantine...*, p. 3.

²¹ *Omul în literatura Rusiei vechi* (1958), *Cultura poporului rus secolele X-XVII* (1961), *Cultura Rusiei pe vremea lui Andrei Rubliov și a lui Epifanie cel Înțelept* (1962), toate publicate de Editura Academiei de Științe a URSS.

²² Petre P. Panaitescu (ed.), *Croniclele slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, București, Editura Academiei RPR, 1959.

²³ Al. Piru, *Reconsiderarea literaturii române vechi*, în „Contemporanul”, anul XIV, nr. 9/ 26 februarie 1960, p. 3.

²⁴ G. Călinescu, M. Beniuc, Al. Rosetti, T. Vianu, Al. Dima, G. Ivașcu, M. Novicov, I. Pervain, *Istoria literaturii române*, 3 vol., București, Editura Academiei RPR, 1964.

²⁵ La acel moment, G. Călinescu era director al Institutului de Istorie Literară și Folclor și membru al Academiei, însă nu mai deținuse o catedră universitară din 1949. Abia în 1961 va reveni la catedra Facultății de Litere din București. G. Călinescu publicase *Istoria literaturii române* în 1941, lucrare care nu va mai vedea lumina tiparului până în 1982, într-o ediție limitată. În schimb, volumul prescurtat (compendiu) din 1946 a fost republicat în 1968.

²⁶ G. Călinescu, *Tratatul de Istoria literaturii române. Începerea lucrărilor*, în „Contemporanul”, anul XIV, nr. 10/4 martie 1960, p. 1.

De altfel, în introducerea primului volum, editorii au încercat să explice de ce grila de interpretare marxist-leninistă nu este suficientă pentru „creațiile spiritului omenesc”. „Operele artistice sunt mari copaci înfiți cu rădăcinile în timp și spațiu, dar cu coama răsfirată spre cer”, se afirma în prefață²⁷.

Dar nu numai literatura veche a fost cultivată, ci și arta medievală. Au apărut monografii ale unor mănăstiri, cum ar fi cele de la Neamț sau Voroneț²⁸, precum și studii despre pictura murală medievală²⁹; totodată, au fost reabilitați, timid, unii dintre savanții care își câștigaseră un renume în perioada interbelică³⁰. Practic, dezghețul ideologic readucea la suprafață idei și oameni care dobândiseră preeminență înainte de îngheț³¹. Au urmat apoi o serie de proiecte de restaurare a monumentelor istorice³², opere „în fond a umililor zidari și meșteșugari”³³. Treptat însă, odată ce sugestiile sovietice erau receptate, influența bizantină încetează să mai fie considerată „un factor retrograd”, „ce reprezenta o poziție esențialmente mistică, antiumană, reacționară, osificată în canonismul ei și ca atare opusă progresului”³⁴. În 25 mai 1959 se deschidea, la Muzeul de Artă al RPR, Galeria de artă feudală. „Aici stau expuse probele evidente ale importanței noastre ca popor de cultură în trecut”³⁵, observa George Oprescu. Această artă medievală îi dădea motive de optimism, deoarece

[...] dacă în vremuri de restriște, ca cele din trecutul nostru, am fost în stare să ne arătăm însușirile artistice în chip atât de strălucit și de convingător, nu există

²⁷ G. Călinescu et al., *Istoria literaturii române*, vol. I, p. 5.

²⁸ Ștefan Balș, Corina Nicolescu, *Mănăstirea Neamț*, București, Editura Tehnică, 1958; Petru Comarnescu, *Voroneț. Fresques des XVe et XVIe siècles*, București, Editions en Langues Etrangères, 1959.

²⁹ George Oprescu, *Artă românească în epoca feudală*, București, Editura Academiei RPR, 1957.

³⁰ Alexandru Piru, George Ivașcu, Romulus Vulcănescu etc. Al. Piru lucrase la o companie de gaze până la reabilitarea lui în 1955. El a publicat o *Istorie a Literaturii române vechi* în 1961, a devenit apoi asistentul lui G. Călinescu la catedră. G. Ivașcu fusese condamnat la moarte în 1948, pedeapsa a fost comutată, iar în 1954 a fost reabilitat. A devenit șeful Catedrei de Istorie a Literaturii Române (1958-1968) și va publica o *Istorie a Literaturii române* în 1969.

³¹ Vladimir Tismăneanu afirma că „reabilitarea unor figuri proeminente ale inteligenței naționale” și strategia de cooptare a lor au fost puse în practică de Leonte Răutu (V. Tismăneanu, *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, traducere de Cristina Petrescu și Dragoș Petrescu, postfață de Mircea Mihăieș, București, Editura Humanitas, 2014, p. 225).

³² Gheorghe Szekely, *Monumente istorice și de artă*, în „Contemporanul”, anul XI, nr. 21/24 mai 1957, p. 6.

³³ G. Călinescu, *Patria poporului muncitor*, în „Contemporanul”, anul XII, nr. 33/22 august 1958, p. 1.

³⁴ Cum era considerată în 1954 de Paul Constantin, *Necesitatea limpezirii problemelor tradiției artistice în arhitectură*, în „Contemporanul”, anul VII, nr. 49/3 decembrie 1954, p. 8. După ce va edita albume despre *Grafica politică a lui Iser* (1955) sau *Pictura lui Repin* (1957), el va introduce publicului din România *Galeria Tretiakov*, București, Editura Cartea Rusă, 1957, galeria unde se află o bună parte din icoanele medievale bizantine și rusești.

³⁵ Gh. Oprescu, *Galeria de artă feudală*, în „Contemporanul”, anul XIII, nr. 23/12 iunie 1959, p. 6.

realizare culturală de care poporul nostru să nu fie în stare, în împrejurările favorabile de azi³⁶.

O bună parte din aceste considerații asupra artei medievale avea ca subiect meșteșugurile (ceramica, broderia, costumele, mobilierul etc.); treptat însă își fac loc și imagini ale icoanelor bisericești³⁷.

Nu numai dezghețul ideologic a avut un rol în această evoluție a studiilor medievale, studii care, până la un punct, depășeau cu greu limitele învățăturilor marxist-leniniste³⁸. Au existat mai mulți factori politici care au jucat un rol important în această poveste. În primul rând, Nikita Hrușciiov, în 1959, a declanșat un val de represiune împotriva Bisericii Ortodoxe. Persecuțiile veneau după o perioadă de aparentă toleranță³⁹. O mobilizare ateistă fără precedent a fost dublată de măsuri administrative, care au dus la închiderea și demolarea a numeroase biserici și mănăstiri⁴⁰. Această prigoană a provocat reacția diasporei ruse⁴¹, a atras atenția asupra problemei religioase în Uniunea Sovietică⁴² și, nu în ultimul rând, a readus în atenția opiniei publice chestiunea Bisericii Ortodoxe⁴³. Începând cu anii '60, studiile despre creștinătatea de Răsărit și întreaga ei tradiție bizantină au proliferat în mod vizibil⁴⁴.

³⁶ *Ibidem*. Oprescu a fost director al Institutului de Istoria Artei, academician, editor șef al revistei „Studii și Cercetări de Istoria Artei”, începând cu 1954. Pentru rolul său în istoria artei în această perioadă, vezi Cristian Vasile, *Institutul de istoria artei: Epoca G. Oprescu*, în idem, *Un turn de fildeș în comunism. Institutele umaniste ale Academiei RPR în România lui Gheorghiu Dej*, București, Editura Corint, 2024, p. 234-271.

³⁷ Vezi Ion D. Ștefănescu, *Pictura murală bizantină. Monumente celebre (sec. VI-XIV)*, în GB, anul XIX, nr. 9-10/1960, p. 787-800, și *Pictura renașterii bizantine*, în GB, XIX, nr. 11-12/1960, p. 978-994. Mult mai târziu a fost publicată lucrarea sa *Iconografia artei bizantine și a picturii românești feudale*, București, Editura Meridiane, 1973. Ion D. Ștefănescu fusese coleg cu George Oprescu, însă, în 1948, după ce a fost dat afară de la universitate, a găsit ajutor și refugiu la Școala de Pictură Monumentală a Patriarhiei Române. Abia în 1962 a fost numit la catedra Institutului de Arte Plastice, putând apoi participa la conferințe și publica în reviste din Occident. Vezi Victor Spinei, Dorina N. Rusu (ed.), *Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc*, vol. 5, Suceava, Editura Karl A. Romstorfer, 2021, p. 227.

³⁸ Johannes Irmscher edita *Aus der Sowjetbyzantinistik. Eine Auswahl Prinzipieller Beiträge*, Berlin, Akademie-Verlag, 1956, un volum ce includea studii bizantine relevante apărute în Uniunea Sovietică. Unul dintre textele incluse este capitolul „Bizanțul” preluat din Marea Enciclopedie Sovietică din 1951. Este un exemplu de astfel de abordare. Irmscher a devenit, doi ani mai târziu, directorul Institutului de Studii Bizantine de la Universitatea Martin Luther Halle-Wittenberg.

³⁹ Vezi Nikita Struve, *Les chrétiens en URSS*, Paris, Seuil, 1963; idem, *Christians in Contemporary Russia*, New York, Charles Scribner's Sons, 1967, p. 290-335.

⁴⁰ Nathaniel Davis, *The Number of Orthodox Churches before and after the Khrushchev Antireligious Drive*, în „Slavic Review”, anul L, nr. 3/1991, p. 612-620.

⁴¹ Nikita Struve, amintit mai devreme, era o importantă figură a comunității rusești din Paris.

⁴² Walter Kolarz, *Religion in the Soviet Union*, New York, St. Martin's Press, 1961.

⁴³ Este de amintit că Papa Ioan XXIII a făcut un gest simbolic de a participa la o liturghie după ritualul bizantino-slav. Vezi *Pontiff Attends Byzantine Mass*, în „New York Times”, 14 noiembrie 1960, p. 28, <https://www.nytimes.com/1960/11/14/archives/pontiff-attends-byzantine-mass-speaks-in-slavic-at-eastern-ritual.html> (accesat la 24 decembrie 2022).

⁴⁴ Apar noi institute de cercetare în Paris (1959), Atena (1960), Viena (1963), Birmingham (1976). Vezi Alice-Mary Talbot, *Byzantine Studies at the Beginning of the Twenty-first Century*,

În vreme ce, în Uniunea Sovietică, ateismul devenea parte din discursul oficial al puterii, în Statele Unite se putea observa un proces contrar, religia jucând un rol tot mai important în politică. Președintele Dwight D. Eisenhower a fost cel care a deschis calea în acest sens. Încă de la sfârșitul războiului, el se declara profund religios. „Nimeni nu trece printr-un război de șase ani fără a avea o credință”, spunea el într-un interviu⁴⁵. Provenind dintr-o familie profund religioasă, Eisenhower intră în Biserica Prezbiteriană, botezându-se. În anul următor, a fost ales al treizeci și patrulea președinte al Statelor Unite. Atunci, Abraham Vereide a organizat pentru prima oară *National Prayer Breakfast*, la care a participat și Eisenhower. Ideea era că religia putea juca un rol mai însemnat în confruntarea Războiului Rece, oferind Statelor Unite o identitate și legitimitate mai clară. În cuvintele lui Eisenhower, democrația devenea sinonimă cu religia și viceversa: „O democrație nu poate exista fără o bază religioasă. Eu cred în democrație!”⁴⁶. În anul următor, el a modificat legea jurământului de credință, adăugând expresia „în fața lui Dumnezeu”, iar în 1956 a promovat noua deviză a Statelor Unite – „Noi credem în Dumnezeu” – tipărită pe toate bancnotele americane⁴⁷. Silviu Brucan, numit în acel an șef al misiunii diplomatice al R. P. Române în Statele Unite, trebuie să fi luat act de această profesiune de credință a democrației americane, iar apropierea româno-americană a ținut seama de acest nou element.

Situația nu era atât de simplă. Cu tot ateismul ei militant, Uniunea Sovietică s-a folosit și ea de arme spirituale, mai precis de arta icoanei. În 1960, Victor Lazarev a publicat celebra sa lucrare *Andrei Rubliov și școala sa*, iar în 1961 – *Teofan Grecul*⁴⁸. Deja în 1960, în ciuda persecuțiilor împotriva Bisericii, regimul

în „The Journal of English and Germanic Philology”, vol. 105, nr. 1/2006, *The State of Medieval Studies*, p. 25-43.

⁴⁵ *Eisenhower Views His Job as a Test*, interviu de Marshall E. Newton, 4 mai 1948, p. 27. Articol aflat la www.nytimes.com/1948/05/04/archives/eisenhower-views-his-job-as-a-test-not-going-to-columbia-as-new.html (accesat la 14 decembrie 2022).

⁴⁶ Toți președinții ce i-au urmat au participat la acest eveniment anual, tradiție atunci inaugurată. Vezi Jeff Sharlet, *The Family. The Secret Fundamentalism at the Heart of American Power*, New York, Harper Collins, 2008.

⁴⁷ Vezi T. Jeremy Gunn, *Spiritual Weapons: The Cold War and the Forging of an American National Religion*, Westport, Praeger, 2009.

⁴⁸ De fapt, Lazarev a scris un capitol „Andrei Rubliov”, în *Istoria artei ruse*, publicată de Igor Grabar în 1955. Volumul din 1960 este mai mult un album editat cu prilejul comemorării a 600 de ani de la nașterea artistului. Vezi Igor Grabar, *Istoriia russkogo iskusstva*, Moscova, Editura Academiei de Științe a URSS, 1955. De altfel, și Academia RPR avusese parte de o ședință omagială dedicată lui Rubliov în 22 octombrie 1960, ședință la care a fost invitat Mikhail V. Alpatov, de la Academia de Artă din Moscova. Textul conferinței lui Alpatov a fost publicat apoi în limba română. M. V. Alpatov, *Andrei Rubliov, maestru al vechii picturi ruse. La împlinirea a 600 ani de la nașterea artistului*, în SCIA, anul VII, nr. 2/iulie-decembrie 1960, p. 13-34. În 1966, Lazarev revine și publică un volum dedicat lui Rubliov cu mult mai multe reproduceri și cu o antologie de texte despre Rubliov (V. N. Lazarev, *Andrei Rubliov și școala sa*, Moscova, Iskusstvo, 1966). Această lucrare se poate afla pe site-ul proiectului „Creștinismul în artă” la adresa https://www.icon-art.info/book_contents.php?lng=ru&book_id=112 (accesat la 14 octombrie 2022).

sovietic exporta imaginile vechilor icoane rusești⁴⁹. Expoziții itinerante de icoane au fost organizate cu ocazia împlinirii a 600 de ani de la nașterea lui Andrei Rubliov, în 1960⁵⁰. Or, această artă rusă, sub influența directă a Bizanțului, avea o importanță aparte în noul context politic. În primul rând, ea ajuta propaganda sovietică să nege orice prigoană împotriva bisericilor. Apoi, icoana, golită de semnificațiile ei religioase și mistice, devenea mărturia unei culturi populare care moștenise spiritul bizantin, la propriu. Aici intervenea rolul lucrării lui Lazarev despre Teofan Grecul. Narațiunea sa descria modul în care Teofan a fost un meșter bizantin de icoane, format în atmosfera primei părți a epocii Paleologilor, o perioadă în care arta Bizanțului se reelenizează pentru a rezista mai bine influențelor occidentale⁵¹. Treptat însă, aristocrația bizantină reacționară, aflată în plină putrefacție a orânduirii feudale, a favorizat mișcarea isihastă, prin excelență antiumanistă. Viața culturală și socială a decăzut mult și, în aceste condiții, Teofan practic s-a refugiat în Rusia, unde a găsit un teren prielnic pentru arta și spiritul său. Drept urmare, nu aristocrația și nu prințesele bizantine au constituit modul prin care Rusia a primit moștenirea Bizanțului, ci meșterii și artizanii care au creat, de fapt, nemuritoarea artă bizantină⁵²; cu alte cuvinte, nu Sofia Paleologu, ci Teofan Grecul, iar Andrei Rubliov a fost ucenicul acestuia.

După apariția filmului lui Andrei Tarkovski (1966), Rubliov devine el însuși, pentru mulți, o icoană a culturii ruse. Filmul este emblematic pentru modul cum știința sovietică a interpretat acest trecut îndepărtat⁵³. Pentru aceasta, Rubliov este produsul renașterii culturii ruse, al acelei lumi care reușește să se opună, pentru prima oară cu succes, dominației tătarilor. Este lumea lui Serghie de Radonej, cel care a reușit să insufle prinților ruși dorința de unire națională împotriva dușmanilor comuni. Andrei Rubliov este însă dezamăgit de câtă violență, trădare și necredință domnea în jurul său și ia hotărârea de a nu mai picta și nici de a mai vorbi cu ceilalți din jur. El rămâne un martor mut al vremilor sale, până când isprava unui tânăr îi redă încrederea în umanitate. Este Boris, fiul unui clopotar, care susține că îl poate înlocui pe tatăl său pentru a construi un clopot de bronz pentru noua mănăstire. Dârzenia, voința, credința lui nu își găsesc asemănarea decât în imaginea omului nou, a siderurgistului din literatura realismului socialist, mai precis. Munca echipei lui Boris este idealul paideic al narațiunii,

⁴⁹ În 1959 s-a deschis la Academia regală din Londra o expoziție care avea două secțiuni cu icoane din secolele XIII-XIV. *Vezi Russian painting from the 13th to the 20th century. An exhibition of Works by Russian and Soviet Artists*, London, Royal Academy of Arts/The Arts Council of Great Britain, 1959.

⁵⁰ Afișul expoziției de la Budapesta poate fi văzut la Galeria afișelor, <https://budapestposter.com/posters/6130> (accesat la 10 octombrie 2022).

⁵¹ V. Lazarev, *Teofan Grecul și școala sa*, București, Editura Meridiane, 1974, p. 34-67.

⁵² De aceea, pentru Lazarev era extrem de important ca Teofan să fi aparținut școlii din Constantinopol și nu celei cretane sau macedonene. Era vorba despre legitimitatea moștenirii lăsate de acesta, o moștenire nu atât artistică, cât politică.

⁵³ Începând cu 1955, Lazarev revine constant la aceeași interpretare a culturii epocii lui Rubliov.

fiind, practic, modul în care este înțeleasă spiritualitatea epocii⁵⁴; monahismul și misticismul sunt înlocuite de naționalism și proletcultism. Regimul nu a difuzat acest film decât cu mare greutate, deși Tarkovski primise fonduri impresionante pentru realizarea lui. Distrugerea mănăstirii de către tătari aducea aminte, poate prea dureros, de prigoana regimului sovietic împotriva bisericilor.

Colocviu de la Sinaia. Renașterea studiilor Sud-Est Europene

În 1960, a existat multă agitație și propagandă în jurului aniversării a 600 de ani de la nașterea lui Rubliov. În România, Asociația Română pentru strângerea Legăturilor cu Uniunea Sovietică (ARLUS) a organizat conferințe pe această temă⁵⁵. Comitetul Național pentru Apărarea Păcii a organizat, la rândul său, o festivitate la Casa Universitarilor, cu ocazia căreia a fost proiectat și un film documentar sovietic intitulat *Andrei Rubliov*⁵⁶. Chiar și Academia RPR a găzduit o conferință susținută de Mihail V. Alpatov despre opera lui Rubliov și locul acesteia în istoria artei medievale⁵⁷. De altfel, cu un an înainte se crease la Moscova un comitet pentru sărbătorirea lui Andrei Rubliov, sub conducerea lui Boris Ioganson, președintele Academiei de Artă a URSS⁵⁸. Nu numai în România se celebra opera lui Rubliov, ci în tot lagărul sovietic și chiar dincolo de acesta. În acest context, nu este de mirare că regimul lui Gh. Gheorghiu-Dej a decis includerea, în programul diplomatic al reprezentanței României de la UNESCO, a unor manifestări științifice legate de Europa de Sud-Est și de tradiția sa bizantină. Propunerea a fost făcută de Tudor Vianu⁵⁹. De altfel, încă din 1958, Vianu comentase proiectul unei *Istории a dezvoltării culturale și științifice a omenirii*, sub egida UNESCO⁶⁰, iar în 1960, cu ocazia Conferinței Generale UNESCO de la Paris (14 noiembrie – 15 decembrie), delegația română a recomandat „mai multă atenție pentru contribuția civilizațiilor balcanice” în cadrul acestui proiect de anvergură⁶¹. De altfel, Vianu a și fost ales în grupul de lucru al acestui proiect⁶².

⁵⁴ Lazarev face eforturi vizibile pentru a îndepărta ideea de monahism, de ascetism, de isihasm de cultura veche rusă. Bizantinii erau descriși ca fanatici și intoleranți, iar icoanele lor – uscate și mohorâte. În schimb, în mănăstirile rusești „munca a alternat cu rugăciunea”, iar „rugăciunea în sine nu era atât de abstractă și metafizică ca în Bizanț” (V. N. Lazarev, *Andrei Rubliov și școala sa*, p. 10).

⁵⁵ Conferință, în „Flacăra Iașului”, anul XVI, nr. 4412/10 noiembrie 1960, p. 2.

⁵⁶ Aniversarea pictorului rus Andrei Rubliov, în „Scânteia”, anul XXX, nr. 4972/ 23 octombrie 1960, p. 3.

⁵⁷ Manifestări cultural-artistice, în „Scânteia”, anul XXX, nr. 4971/22 octombrie 1960, p. 5.

⁵⁸ Puncte cardinale, în „Contemporanul”, anul XIII, nr. 30/31 iulie 1969, p. 8.

⁵⁹ El fusese apropiat de cercurile revistei „Gândirea”, cea care a fost deosebit de activă în a plasa Bizanțul în tradiția culturii române.

⁶⁰ Tudor Vianu, *Istoria culturii*, în „Gazeta literară”, anul V, nr. 4/23 ianuarie 1958, p. 1, 4.

⁶¹ Idem, *UNESCO și activitățile regionale. Pe marginea unui colocviu de civilizații balcanice*, în „Buletin al Comisiei Naționale al RPR pentru UNESCO”, anul III, nr. 1/ianuarie-martie 1961, p. 19.

⁶² Vezi Membri ai delegației române aleși în grupurile de lucru ale sesiunii UNESCO, în „Scânteia”, anul XXX, nr. 4994/18 noiembrie 1961, p. 4.

Prestigiul lui Vianu era considerabil. În timpul conferinței UNESCO, el fusese invitat să conferențeze la Collège de France despre *Stadiul literaturii universale și comparate în Universitățile din România*⁶³, fapt remarcabil, ținând seama de nivelul de pregătire al cadrelor anterioare ale diplomației românești. Astfel, propunerea sa ca România să organizeze la București un colocviu pe tema *Civilizațiilor popoarelor balcanice* a fost acceptată în cadrul Proiectului Major Orient – Occident⁶⁴.

Ca urmare a acestei propuneri, Colocviul a fost organizat la Sinaia, la Castelul Pelișor, sub direcția unui comitet de organizare condus de Tudor Vianu. El a fost ales și președinte al comitetului internațional provizoriu însărcinat cu demersurile naționale și internaționale pentru înființarea unei Asociații Internaționale de Studii Sud-Est Europene și, ulterior, președinte de onoare al acestei asociații. La festivitatea de deschidere a participat și Mircea Malița, adjunct al ministrului Afacerilor Externe. Străduințele oficialităților române de a impresiona erau evidente⁶⁵. Cu siguranță că, de acolo, de la Pelișor, România putea fi văzută mai puțin republică și, mai ales, mai puțin populară, ceea ce constituia, de fapt, scopul tuturor acestor eforturi.

George Oprescu, directorul Institutului de Istorie a Artei al Academiei RPR, a fost cel care a susținut prima comunicare în cadrul acestui colocviu UNESCO. El a afirmat, de la bun început, unitatea culturală străveche a acestor regiuni și locul pe care această idee îl ocupă în opera foarte consistentă a marelui istoric român Nicolae Iorga⁶⁶. Recuperarea lui Nicolae Iorga avea mult de-a face cu acest proiect. El fusese cel care fondase Institutul de Studii Sud-Est Europene (1914) și organizase Congresul Internațional de Studii Bizantine (1924), dar și cel care a scris *Byzance après Byzance*, susținând, practic, că Bizanțul nu s-a sfârșit odată cu cucerirea otomană, ci a continuat să existe prin moștenirea sa culturală, transmisă popoarelor balcanice, mai ales românilor. Ideea îi venise, pe de o parte, după ce scrisese o trilogie despre familia Cantacuzino⁶⁷, considerată urmașă prezumtivă a unei familii bizantine, iar, pe de altă parte, în contextul

⁶³ *Scurte știri*, în „Scânteia”, anul XXX, nr. 5017/15 decembrie 1950, p. 4. Totodată, el fusese ales și vicepreședinte al comisiei de programe a sesiunii.

⁶⁴ Vezi *Să educăm tânăra generație în spiritul păcii și coexistenței pașnice. O propunere a delegației române adoptată de Comisia de programe a UNESCO*, în „Scânteia”, anul XXX, nr. 5012/9 decembrie 1960, p. 3.

⁶⁵ Acesta nu fusese primul colocviu internațional. În 1959, Academia RPR, împreună cu Comisia Națională a României pentru UNESCO, organizase la București *Colocviul Internațional de civilizații, literaturi și limbi romanice*, manifestare printre ai cărei organizatori se afla și Tudor Vianu.

⁶⁶ George Oprescu, *La place de l'art roumain parmi les arts balkaniques du moyen âge*, în „Actes du Colloque International de Civilisations Balkaniques”, Sinaia, UNESCO, 1962, p. 18. Vezi și Cristian Vasile, *Art and Ethnographic Museums and Art Collections in Postwar Romania: Between Historical Writing and Memory*, în „Journal of Romanian Studies”, vol. 7, 2025, nr. 1, p. 65-66.

⁶⁷ Nicolae Iorga, *I. Despre Cantacuzini, II. Genealogia Cantacuzinilor și III. Documentele Cantacuzinilor*, București, Editura Minerva, 1902. Această trilogie a fost realizată cu sprijinul lui Grigore Cantacuzino, prim-ministru al României în acea perioadă.

declanșării războaielor balcanice în 1913. Iorga întrezărise posibilitatea ca Regatul Român să joace un rol mai însemnat în politica europeană, poate chiar un rol imperial⁶⁸.

Bizanțul nu dispăruse defel. Așa cum formulase Mircea Malița, „Bizanțul dispărut rămâne viu prin poporul și Țările Române, prin structura și opera lor istorică și culturală”⁶⁹. Era însă o oportunitate, cum avea să spună tot el mult mai târziu,

[...] pentru afirmarea unei politici proprii; era un bun prilej ca guvernul român să reînnoade un lanț întrerupt și să-l aducă la zi în ochii tuturor europenilor... și aceasta, într-un moment în care Uniunea Sovietică, precum Rusia odinioară, își afirma interesul special în regiunea parțial slavă⁷⁰.

Era o oportunitate pe care guvernul RPR a fructificat-o din plin, mai ales într-o perioadă în care zona Balcanilor era ținta multor proiecte diplomatice, iar blocul sovietic lansase o puternică campanie „pentru pace și pentru educarea tinere-tului în spiritul păcii și coexistenței pașnice”⁷¹.

Deși, la începutul anilor '60, situația României era mult diferită de perioada interbelică, ideea bizantină putea aduce încă mari foloase. În primul rând, ea se afla în răspăr cu discursul marxist-leninist. Apoi, era rezultatul unui istorism cultural care legitima puterea politică din România și, mai ales, o diferență atât față de Uniunea Sovietică, cât și față de Occident. În al treilea rând, răspundea interesului tot mai mare manifestat de opinia publică occidentală pentru creștinătatea orientală, mai ales după prigoana declanșată de Hrușciov în 1959. În al patrulea rând, se sprijinea pe idei deja exprimate în spațiul sovietic. Neagoe Basarab era „Rubliov-ul” român, adică legătura dintre sufletul românesc și moștenirea sa bizantină. În al cincilea rând, ea oferea oportunitatea unei diplomații culturale mai ușor de realizat și de difuzat. Și, în cele din urmă, în al șaselea rând, ideea bizantină furniza o identitate care putea fi acomodată cu un sistem politic ce nu dorea libertatea, democrația sau descentralizarea, ci, dimpotrivă, cultiva o tradiție ce trimitea înainte de epoca modernă, înainte de Renaștere. Încă o dată, după aproape jumătate de secol, românii se reprezentau prin Bizanț.

⁶⁸ Vezi Nicolae Iorga, *Les bases nécessaires d'une nouvelle histoire de moyen âge*, II. *La survivance byzantine dans les pays roumains. Deux communications faites, le 7 et 8 avril 1913, au troisième congrès international d'études historiques, à Londres*, București, Edition du Ministère de l'Instruction Publique, 1913.

⁶⁹ Mircea Malița, *Imaginea culturii românești în lume*, în „Contemporanul”, anul XVIII, nr. 34/21 august 1964, p. 16.

⁷⁰ Mircea Malița și Dinu C. Giurescu, *Zid de pace, turnuri de frăție. Deceniul deschiderii*, București, Editura Compania, 2011, p. 149-150.

⁷¹ Octav Livezeanu, vicepreședintele IRRCS, făcuse propunerea în numele delegației României pentru organizarea unei conferințe mondiale pe această temă, iar pe 8 decembrie 1960 ea a fost aprobată de Comisia de programe UNESCO (vezi *Să educăm tânăra generație...*). Cu câteva săptămâni mai devreme, la Moscova se deschisese Universitatea prieteniei popoarelor (Ambrozie Munteanu, *Sub semnul prieteniei între popoare*, în „Scânteia”, anul XXX, nr. 4994/18 noiembrie 1960, p. 4).

În primăvara anului următor, Asociația Internațională de Studii Sud-Est Europene (AIESEE) a luat ființă la București sub conducerea lui Tudor Vianu și Emil Condurachi⁷², iar în iarna aceluiași an a fost înființat Institutul de Studii Sud-Est Europene (ISSEE) sub direcția lui Mihai Berza⁷³. Noul institut funcționa sub egida Academiei RPR. Simultan, era anunțată și o Societate Română de Studii Bizantine (SRSB)⁷⁴. În 1964 exista un Comitet Național de Studii Bizantine, care își confirma existența în fața Asociației Internaționale de Studii Bizantine, fără însă a trimite vreun raport de activitate⁷⁵. Este foarte probabil ca această confirmare să fi fost făcută înaintea sesiunii Comitetului Internațional Provizoriu pentru crearea AIESEE, iar Emil Condurachi anticipa, probabil, că ea va duce la înființarea unei Societăți Române de Studii Bizantine, ceea ce nu s-a întâmplat⁷⁶.

În acești câțiva ani s-a petrecut o adevărată renaștere a studiilor sud-est europene, iar „România a fost – așa cum observa Nicolae-Șerban Tanașoca –, din motive încă *nedesluite* cu certitudine, leagănul acestei renașteri și locul privilegiat de coordonare internațională a eforturilor în această direcție [s.n.]”⁷⁷. El remarcă atât interesele Uniunii Sovietice în zona Europei de Sud-Est, cât și încurajarea venită din partea țărilor occidentale pentru aceste „tendințe inovatoare”. Practic, un discurs care era tot mai istoricist, tot mai naționalist și legat fără echivoc de tradiția religioasă a regiunii atrăgea atenția și sugera o slăbire a constrângerilor ideologice ale marxism-leninismului, și, implicit, o diminuare a coeziunii blocului sovietic. Ceea ce părea însă o liberalizare s-a dovedit a fi o nouă direcție de politică externă a unui regim care încerca să convingă țările occidentale de noua sa imagine. Această direcție nu ar fi fost posibilă fără concursul unor specialiști revalorificați ad-hoc și folosiți fără scrupule de regim. Studiile de bizantinologie și balcanologie nu erau tocmai domeniul de expertiză al noii elite

⁷² Vezi *Sesiunea Comitetului internațional provizoriu pentru crearea Asociației Internaționale de Studii Sud-Est Europene*, în „Scânteia”, anul XXXII, nr. 5872/24 aprilie 1963, p. 3.

⁷³ Comitetul pentru Studii Sud-Est Europene era format din 20 de persoane. Tudor Vianu era președinte de onoare; Emil Petrovici, președinte; Emil Condurachi, Mihai Berza și Mihai Pop, vicepreședinți; Virgil Căndea, secretar general. Vezi *Ședința de constituire a Comitetului pentru Studii Sud-Est Europene din RP Română*, în „Scânteia”, anul XXXII, nr. 6114/22 decembrie 1963, p. 3.

⁷⁴ Pagina oficială a SRSB indică anul 1962 ca an al înființării sale, însă societatea a avut o existență informală.

⁷⁵ Confirmarea a venit prin intermediul lui Emil Condurachi, care participase, împreună cu Eugen Stănescu, la întâlnirea Comitetului Internațional de Studii Bizantine de la Atena, din 16-18 aprilie 1963. Cu acel prilej, ei au propus, din partea României, pentru Congresul de la Viena din 1965, tema *Influența culturală a Imperiului Bizantin*. Vezi „Bulletin d’Information et de coordination”, anul I, 1964, p. 20-21, 25.

⁷⁶ Societatea a fost înființată abia în noiembrie 1968, după ce a primit, în decembrie 1967, avizul prezidiului Academiei RSR. Situația instituțională a studiilor bizantine a rămas relativ complicată de concurența a două instituții: pe de o parte, era Institutul de Studii Sud-Est Europene, proaspăt înființat, iar de cealaltă parte era Institutul de Arheologie, condus de Condurachi (*ibidem*).

⁷⁷ Nicolae-Șerban Tanașoca, *Balcanologie și politică în România secolului XX*, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2010, p. 11.

comuniste de după război; astfel, regimul a fost adesea nevoit să reabiliteze intelectuali cu un trecut politic problematic. De altfel, eliberarea deținuților politici a avut legătură cu această direcție de cucerire a simpatiei opiniei publice occidentale și de acumulare de capital politic; cum observa însă și Corneliu Mănescu, exista o opoziție a unor membri ai conducerii partidului și nu numai⁷⁸. Vechii activiști, aparateci și culturnici priveau, fără îndoială, cu mare neîncredere acest nou curs al politicii, care depărta România de Uniunea Sovietică, și nu erau deloc încântați de noii veniți. Simpla reabilitare a acestor savanți nu îi cruța defel de eventualele neplăceri cauzate de zelul organelor de represiune sau de invidia colegilor. De aici și conformismul și circumspecția de care dădeau dovadă.

Monica Lovinescu comenta, în 1963, pe marginea unei antologii literare prefățate de Tudor Vianu, observând cu tristețe că acesta

[...] s-a clasat singur și ne-a învățat să nu mai căutăm în d-sa pe onestul profesor și estete de altădată, ci să ne obișnuim cu ideea unei mutații, care-l face să scrie, să gândească și să acționeze ca orice gazetar comunist de mâna a treia, fără scrupule și fără nuanțe⁷⁹.

Ea avea dreptate în privința mutației petrecute, cu amendamentul că de această mutație suferise întreaga societate românească. „Totala supunere la consemnele oficiale” devenise regula, mai ales că ultimul val al represiunii comuniste, început în 1957, lăsa puțin loc ambiguităților în privința intențiilor regimului. Nu toți avuseseră șansa „revalorificării”. Dimitrie Gusti, profesorul lui Mihai Ralea, și-a sfârșit viața într-un complet anonim, în ciuda memoriilor și a încercărilor sale de reabilitare. La fel s-a întâmplat și cu Constantin Rădulescu-Motru, care îi scria lui Vianu, „silit de mizerie”, pentru a-i aduce aminte lui și lui Ralea de o petiție mai veche⁸⁰. Victor Papacostea a fost un caz și mai spectaculos: el a fost curtat de Academia RPR (prin Iorgu Iordan și Andrei Oțetea) și de Ministerul Afacerilor Externe pentru o eventuală colaborare cu un Institut de Cercetări Balcanice⁸¹ ce urma să fie înființat, dar concepțiile sale s-au dovedit nepotrivite intențiilor regimului⁸². Dosarul său de urmărire demonstrează cinismul cu care regimul se folosea de acești oameni.

Interesul pentru cercetarea propriu-zisă era depășit cu mult de interesul pentru capitalul politic al acestor manifestări. Colocviul din 1962 fusese precedat

⁷⁸ În luna mai 1963, cu prilejul vizitei lui U. Thant, secretarul general al ONU, în România, acesta a intervenit pe lângă Gh. Gheorghiu-Dej pentru eliberarea deținuților politici. Amnistierea a adus un mare capital politic regimului. Vezi Lavinia Betea, *Partea lor de adevăr*, București, Editura Compania, 2008, p. 495.

⁷⁹ Monica Lovinescu, *Unde scurte*, București, Editura Humanitas, 1990, p. 60.

⁸⁰ Scrisoare de la C. Rădulescu-Motru din 15 aprilie 1954, în Tudor Vianu, *Scrisori III*, București, Editura Minerva, 1997, p. 54.

⁸¹ La acel moment, denumirea nu era stabilită încă, așa cum s-a văzut și din faptul că Condurachi vorbea despre o Societate Română de Studii Bizantine.

⁸² Nicolae-Șerban Tanașoca, *op. cit.*, p. 21-29.

de o sesiune de întâlniri internaționale – „Săptămâna medicală balcanică”⁸³, care încerca să relanseze proiectul interbelic al Uniunii Medicale Balcanice⁸⁴ – și un festival de folclor al țărilor balcanice și din zona Mării Adriatice, organizat sub egida Consiliului Internațional de Muzică Populară⁸⁵. Regimul de la București urmărea crearea unei atmosfere favorabile în opinia publică internațională pentru planurile sale balcanice, astfel încât, în anul următor, să poată organiza la București o întâlnire a Comitetelor de colaborare balcanică⁸⁶. „Acțiunile inițiate pe linie culturală” au dat curând roade, scopul lor declarat fiind destinderea internațională, coexistența pașnică, cunoașterea reciprocă și colaborarea balcanică⁸⁷. În acest context, cercetarea civilizației sud-est europene nu era un scop în sine, ci un mijloc pentru realizarea unor planuri politice, fapt vizibil în relația ulterioară dintre asociația internațională (AIESEE) și diversele institute implicate. Conform statutului, proiectul implica istoria, arheologia, etnografia, lingvistica, filologia, literatura, folclorul și arta⁸⁸. În anul următor au fost create mai multe comisii de studii: 1) Arheologia Europei de Sud-Est; 2) Unitatea și diversitatea etnografiei și folclorului în sud-estul Europei; 3) Contribuția bizantină și elementele originale în arta popoarelor din sud-estul Europei; 4) Pătrunderea ideilor luminate în culturile din sud-estul Europei; și, în cele din urmă, 5) Documentarea studiilor sud-est europene⁸⁹.

Cazul reapariției Institutului de Studii Sud-Est Europene și al reabilitării unor savanți formați în jurul marilor profesori ai României vechiului regim (N. Iorga, D. Gusti, C. Rădulescu-Motru, S. Mehedinți, I. Moldovan, G. Banu etc.) nu era tocmai singular. Un alt institut care a beneficiat de un veritabil *lifting* profesional a fost Institutul de Etnografie și Folclor, prin cooptarea lui Romulus Vulcănescu. Centrul de Cercetări Antropologice al Academiei RPR i-a recuperat pe Olga Necrasov și Traian Herseni. Și mai spectaculos a fost cazul reinstituționalizării sociologiei⁹⁰, ocazie cu care este recuperat și Henri H. Stahl.

⁸³ Vezi *Lucrările „Săptămânii medicale balcanice”*, în „Scânteia”, anul XXXI, nr. 5528/14 mai 1962, p. 3.

⁸⁴ Fondată de Gheorghe Banu în 1930, ea a organizat trei conferințe internaționale, ultima fiind în 1938. Prima încercare de a revitaliza această Uniune a fost în 1958. Vezi *Pentru restabilirea legăturilor medicale între țările balcanice. Întâlnirea delegației de medici și profesori universitari turci cu reprezentanți ai presei române*, în „Scânteia”, anul XXVII, nr. 4374/18 noiembrie 1958, p. 3.

⁸⁵ Virgil Ioanid, *27 iulie – 4 august la București, Țările Balcanice și din zona Mării Adriatice într-un festival de folclor*, în „Contemporanul”, anul XVI, nr. 29/20 iulie 1962, p. 6.

⁸⁶ Octav Livezeanu, *Întâlnirea Comitetelor de colaborare balcanică*, în „Contemporanul”, anul XVII, nr. 22/31 mai 1963, p. 1-2.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 2.

⁸⁸ *Statuts de L'association Internationale d'Études du Sud-Est Européen*, în „Bulletin de Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen”, anul I, nr. 1-2/ianuarie-decembrie 1963, p. 10.

⁸⁹ *La première réunion du bureau de L'association Internationale d'Études du Sud-Est Européen*, în „Bulletin de Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen”, anul II, nr. 1/ianuarie-iunie 1964, p. 11.

⁹⁰ Vezi Ștefan Bosomitu, *Sociology versus Ideology in Communist Romania: Sociology's Re-Emergence and Role*, în „State of Affairs”, anul VII, nr. 2 (13)/2017, număr dedicat sociologiei în socialismul real, p. 47-65.

Ceea ce era important în acea perioadă era faptul că regimul avea nevoie de specialiști pentru a face față competiției internaționale⁹¹, mai ales în vederea susținerii unei ofensive diplomatice credibile, menite să afirme o identitate distinctă față de blocul sovietic⁹² și să atragă colaborări economice de care țara avea mare nevoie. La începutul lui 1964, Gh. Gheorghiu-Dej a aprobat publicarea unui volum de însemnări despre români ale lui Karl Marx⁹³, în care acesta descria comportamentul nedrept al Rusiei față de Principatele Române, răpirea Basarabiei și barbaria soldaților ruși. Volumul indica dorința regimului de a se manifesta mai hotărât împotriva dominației sovietice.

Într-adevăr, în aprilie același an, Comitetul Central al PMR făcea o declarație despre „problemele mișcării comuniste și muncitorești internaționale”, în care refuza deschis planul de „diviziune internațională socialistă a muncii” și afirma răspicat că relațiile dintre țările socialiste trebuie să se sprijine pe „principiile independenței și suveranității naționale, egalității în drepturi, avantajului reciproc, întraajutorării tovarășești, neamestecului în treburile interne, respectării integrității teritoriale, principiile internaționalismului socialist”⁹⁴. Un an mai târziu, Gheorghiu-Dej murea de cancer, iar succesorul său era ales Nicolae Ceaușescu, cel care părea cel mai vocal susținător al continuării acestei politici de independență. Într-adevăr, majoritatea proiectelor deja inițiate au continuat, pentru un timp.

În toamna lui 1965, România a organizat o expoziție de comori ale artei românești, care a fost prezentată în cadrul festivalului de la Edinburgh, apoi la Cardiff, la Galerile Consiliului de Arte din Londra, și ulterior la Muzeul Jacquemart-André din Paris. Aceasta a fost prima expoziție de artă medievală românească de după război și a trezit un real interes⁹⁵. Cunoscuta revistă „The Burlington Magazine” prezenta elogios o tradiție medievală viguroasă, „multe exponate demonstrând o fuziune a influențelor bizantine și vag renașcentiste”⁹⁶. Cu acel prilej, ziarul „Scotsman” a premiat două coperti ale unor volume, unul despre cultura moldovenească din vremea lui Ștefan cel Mare⁹⁷, iar cel de-al doilea,

⁹¹ Vezi „Protocolul Secției Știință și Artă a CC al PMR”, aflat la ANR, fond CC al PCR, Secția Propagandă și Agitație (1921-1976), inventar 2898, dosar 9/1963, f. 37.

⁹² Vlad Georgescu descrie această schimbare de ton în care apar și accente anti-slavizante printre lingviști și istorici literari. Vezi V. Georgescu, *Politică și istorie. Cazul comuniștilor români 1944-1977*, München, Jon Dumitru Verlag, 1981, p. 36-38.

⁹³ K. Marx, *Însemnări despre români (manuscrise inedite)*, volum editat de Andrei Oțetea și S. Shwann, București, Editura Academiei RPR, 1964.

⁹⁴ *Declarație cu privire la poziția Partidului Muncitoresc Român în problemele mișcării comuniste și muncitorești internaționale adoptată de Plenara lărgită a CC al PMR din aprilie 1964*, în „Scânțea”, anul XXXIII, nr. 6239/26 aprilie 1964, p. 1-3.

⁹⁵ Vezi Balcica Măciucă, *Artă medievală românească*, în „Contemporanul”, anul XX, nr. 5/4 ianuarie 1966, p. 7.

⁹⁶ David Irwin, *Edinburgh Festival*, în „The Burlington Magazine”, vol. 107, nr. 751/octombrie 1965, p. 539.

⁹⁷ Era vorba despre lucrarea proaspătului director al Institutului de Studii Sud-Est Europene, Mihai Berza, *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, Editura Academiei RPR, 1964.

o ediție a sonetelor lui Michelangelo. Era un succes al propagandei regimului de la București, un semnal că lucrurile trebuie să se fi schimbat semnificativ în România. „Les Nouvelles Littéraires” scria că „România modernă, care privește cu atâta îndrăzneală viitorul, este fidelă trecutului ei, plin de episoade glorioase, ca și artelor ei, care sunt expresia profundă a unui popor înzestrat”⁹⁸. În 1967, Comitetul Național Libanez pentru UNESCO a organizat, la Muzeul Nicolas Sursock din Beirut și apoi la Damasc, o expoziție similară. Ideea unor astfel de expoziții își avusese originea, cel mai probabil, într-o manifestare a Consiliului Europei pe tema *Artă bizantină, o artă europeană*, organizată în toamna 1964, la care România participase prezentând porțile sculptate ale mănăstirii Snagov⁹⁹.

Interesul pentru arta medievală s-a manifestat la cel mai înalt nivel al conducerii de partid și de stat. În 1966, într-un ciclu de vizite de lucru în diverse regiuni ale țării, au fost incluse în program și vizite la mănăstirile Putna și Neamț. La Putna, potrivit unor mărturii, proaspătul secretar general de partid, Nicolae Ceaușescu, ar fi observat că din harta Moldovei medievale lipsea Basarabia și ar fi cerut corectarea hărții¹⁰⁰. Se împlineau 500 de ani de la întemeierea mănăstirii, iar vizita se dorea, după spusele lui Nicolae Ceaușescu, „un moment de cinstire a lui Ștefan cel Mare și a vitejilor care, alături de el, au luptat pentru apărarea Moldovei”¹⁰¹. De altfel, la Cetatea Neamțului, pe meterezele vechilor ziduri, actori ai teatrului de stat, costumați în plăieși ai lui Ștefan cel Mare, au declamat jurământul lor de a apăra până la moarte Moldova¹⁰²: „Pentru Moldova ce pătimizește, / Pentru Moldova care-o iubim, / Pentru Moldova ce ne privește, / Jurăm cu toții ca să murim!” (din piesa *Cetatea Neamțului* de Vasile Alecsandri). Atitudinea de frondă față de Uniunea Sovietică era evidentă.

Prilejul pentru afirmarea acestei poziții nu a întârziat să apară. În septembrie 1966, cu ocazia celui de-al XIII-lea Congres de Studii Bizantine de la Oxford, Viktor Lazarev, în numele delegației sovietice, a anunțat că organizarea Congresului Mondial de Științe Istorice de la Moscova, din 1970, a împiedicat formularea invitației pentru Congresul de Studii Bizantine din anul următor. El a oferit, în schimb, posibilitatea organizării unei ample secțiuni bizantine în cadrul congresului din 1970. Emil Condurachi, în numele comitetului român, a profitat de ocazie și a făcut invitația ca acel congres să se țină în România, invi-

⁹⁸ Alex. Gheorghiu, *Omogenitate artistică, personalitate românească*, în „Scânteia”, anul XXXV, nr. 6940/4 aprilie 1966, p. 4.

⁹⁹ John Beckwith, *Byzantine Art in Athens*, în „The Burlington Magazine”, vol. 106, nr. 738/ septembrie 1964, p. 398-403; vezi și *Arte frumoase*, în „Contemporanul”, anul XIX, nr. 14/ 2 aprilie 1965, p. 6. Expoziția a avut loc în palatul Zappeion Mégaro, unde, în 1962, s-a desfășurat conferința ministerială a consiliului NATO.

¹⁰⁰ Vezi *ÎPS Pimen despre vizita lui Nicolae Ceaușescu la Putna*, interviu „IntermediaTV”, înregistrare aflată pe pagina <http://www.intermediatv.ro/2013/05/14/ips-pimen-despre-vizita-lui-nicolae-ceausescu-la-putna/> (accesat la 27 noiembrie 2022).

¹⁰¹ *Vizita conducătorilor de partid și de stat în regiunea Suceava*, în „Scânteia”, anul XXXV, nr. 6988/23 mai 1966, p. 3.

¹⁰² Vezi *Vizita conducătorilor de partid și de stat în regiunea Bacău*, în „Scânteia”, anul XXXV, nr. 7097/10 septembrie 1966, p. 3.

tație acceptată în unanimitate¹⁰³. Propunerea avea și o semnificație simbolică aparte: în 1971 se împlineau 100 de ani de la nașterea lui Nicolae Iorga, inițiatorul congreselor internaționale de studii bizantine și fondatorul Institutului de Studii Sud-Est Europene.

Toată această efuziune a moștenirii bizantine a făcut impresie și în țară, nu doar peste hotare. De pildă, într-un fapt divers aparent anodin – un reportaj critic despre niște tineri *hippy* – putea fi remarcat un tânăr „Silviu, zis «Bizantinul», cu o claie de păr negru revărsându-se peste gulerul unei cămăși insalubre”¹⁰⁴. În nordul Moldovei însă efectele erau mai substanțiale. O mulțime de tineri au început să se îndrepte tot mai des spre mănăstirile medievale. Mulți argumentau că nimeni nu mai putea obiecta împotriva unor astfel de vizite, de vreme ce însuși Ceaușescu le vizitase¹⁰⁵. Totodată, au fost editate albume și colecții de diapozitive și au fost puse în circulație numeroase cărți poștale cu mănăstiri, și chiar un timbru filatelic cu Mănăstirea Putna¹⁰⁶. Toate aceste fapte erau, în acei ani, după perioada realismului socialist, extrem de vizibile și sugerau o schimbare a naturii regimului de democrație populară, la aproape două decenii de la instaurarea sa.

Centralizarea cercetării și Congresul de Studii Sud-Est Europene

Perioada anilor '60, mai ales în a doua parte a decadei, este cel mai adesea descrisă ca o perioadă de destindere ideologică a regimului, de „relaxare ideologică”, cum o numește Vlad Georgescu. Acesta observa chiar un anumit dezinteres al partidului față de istorie, dezinteres care a produs o înflorire a disciplinei și o diversificare a acesteia nemaiîntâlnită în comunism, întrucât amestecul puterii nu mai era fățiș, „indicativ”, ci indirect, „tutelar”¹⁰⁷. Deținuții politici fuseseră eliberați, iar mulți dintre ei revalorificați. Lucian Boia observa că facultățile renunțaseră la acea cotă rezervată candidaților cu „origine sănătoasă”, iar profesorii nu mai proveneau exclusiv dintre cei formați în Uniunea Sovietică sau din cei improvizați ca istorici în timpul valului revoluționar, ci și dintre specialiști precum Emil Condurachi și Mihai Berza, proveniți „din linia a doua a vechii istoriografii”¹⁰⁸. Diferențele față de începutul anilor '50 erau notabile, când dominau impostura, presiunea modelului sovietic și frica de mazilire¹⁰⁹.

¹⁰³ *Quatorzième Congrès international des Etudes byzantines, 1971*, în „Bulletin d'Information et de Coordination”, Paris, no III, 1966, p. 16.

¹⁰⁴ Galina Rădulescu, *De ce nu am devenit hippy*, în „Scânteia tineretului”, anul XXIV, nr. 5964/25 iulie 1968, p. 1, 4.

¹⁰⁵ ÎPS Pimen, *Ce reprezintă mănăstirea Putna pentru poporul nostru*, în „Cuvinte pentru tineri”, nr. IX/2016, p. 2-3. Articol publicat în revista mănăstirii, <https://www.putna.ro/ro/ix-2016-cuvinte-catre-tineri> (accesat la 27 noiembrie 2022).

¹⁰⁶ Valoarea lui (2 lei) sugerează că era destinat corespondenței cu străinătatea.

¹⁰⁷ Vlad Georgescu, *Politică și istorie...*, p. 39-42.

¹⁰⁸ Lucian Boia, *Cum am trecut prin comunism. Primul sfert de veac*, București, Editura Humanitas, 2018, p. 123, 131.

¹⁰⁹ Ion Gheorghiu sau Aurel Roman nu aveau studii de specialitate; Emil Condurachi se limita la a preda după bibliografia sovietică standard; Alexandru Elian a fost îndepărtat, iar cursul său de Istorie a Bizanțului a fost suprimat un an mai târziu.

Florin Constantiniu, care descrie acei ani în memoriile sale, își amintea că privea bizantinologia ca pe o ramură aristocratică a cercetării istorice, o „aristocrație spirituală”, cum o numea el¹¹⁰. Peste mai bine de un deceniu, istoria Bizanțului exercita aceeași atracție, doar că, de această dată, regimul sprijinea o deschidere fără precedent. Cercetătorii români aveau posibilitatea de a călători și de a participa la congrese, de a ține conferințe și de a preda în străinătate, iar schimburile culturale deveniseră frecvente, ziarele centrale informând periodic despre prezența culturii române peste hotare.

Nu era doar o perioadă de relaxare; ea se dorea și una a împlinirilor, o perioadă în care „se realizează, rând pe rând, aspirațiile și idealurile străbune ale poporului român, tradițiile luptei de veacuri pentru libertate națională și socială, pentru dezvoltare nestânjenită, pentru progres nelimitat pe toate țărmurile, pentru înfăptuirea noastră ca națiune, ca umanitate”¹¹¹. Traian Herseni, autorul acestor rânduri, era unul dintre intelectualii proaspăt reabilitați și revalorificați în această perioadă¹¹². Revista „Glasul Patriei” oferea gama completă a ofertelor ideologice ale regimului, iar una dintre temele care revenea obsesiv era cea a „tradiției străbune”¹¹³. De altfel, la Congresul al IX-lea, Nicolae Ceaușescu a invocat „tradițiile înaintate ale gândirii științifice și culturale” ale poporului român. Această tradiție urma, la rândul ei, să fie revalorificată în folosul partidului-stat. În decembrie 1965, Ceaușescu a susținut o expunere privind îndrumarea activității de cercetare¹¹⁴, în cadrul căreia a lansat proiectul înființării unui Consiliu Național al Cercetării Științifice. Acest consiliu „avea sarcina să asigure realizarea politicii partidului și guvernului privind dezvoltarea cercetării”¹¹⁵. El era creat în subordinea Consiliului de Miniștri și urma să dispună de comisii de coordonare pe ramuri, precum și de comisii teritoriale de coordonare științifică în principalele centre economice și culturale ale țării. Totodată, consiliul urma să înființeze și comisii de coordonare pe lângă ministere și alte instituții centrale și să elaboreze un „plan unitar de cercetare științifică pe întreaga țară”¹¹⁶.

Ideea nu era nouă. Cu două decenii în urmă, Dimitrie Gusti înființase un Consiliu Național de Cercetări Științifice. Gusti observa atunci că ședința membrilor Academiei, alături de membrii guvernului, „e un eveniment unic în analele

¹¹⁰ Florin Constantiniu, *De la Răutu și Roller la Mușat și Ardeleanu*, București, Editura Enciclopedică, 2007, p. 134.

¹¹¹ Traian Herseni, *Etapa împlinirilor*, în „Glasul Patriei”, anul XI, nr. 15/20 mai 1966, p. 1, 3.

¹¹² Vezi Valentin Săndulescu, *Academic Elites and their Trajectories in Troubled Times: the Case of Traian Herseni*, în SMIC, XVI, 2017, p. 84-101.

¹¹³ Vezi Constantin C. Giurescu, *Omagiu tradițiilor străbune*, în „Glasul Patriei”, anul X, nr. 34/20 noiembrie 1965, p. 1, 5.

¹¹⁴ *Expunerea tovarășului Nicolae Ceaușescu secretar general al CC al PCR cu privire la îmbunătățirea organizării și îndrumării activității de cercetare științifică*, în „Scânteia”, anul XXXV, nr. 6838/21 decembrie 1965, p. 1-2. Textul a fost apoi publicat și în broșură, ceea ce arată importanța lui.

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 2.

¹¹⁶ *Ibidem*.

Academiei, cât și în analele guvernelor țării românești”¹¹⁷. În cadrul acelei ședințe, Gusti argumenta că știința este un factor de progres care trebuie să fie parte a procesului de reconstrucție de după război¹¹⁸. El propunea înființarea de comisii pentru toate marile probleme identificate, invitând institutele importante de cercetare din țară să colaboreze cu acest consiliu. Dimitrie Gusti vizitase, în prealabil, Uniunea Sovietică și se declarase impresionat de modul în care sovieticii tratau cercetarea științifică¹¹⁹. Stalin inițiasse, încă din anii '30, un plan ambițios de dezvoltare a cercetării științifice, alocând, practic, pentru acest domeniu mai multe resurse decât Statele Unite, de pildă¹²⁰. Pe de o parte, el a crescut considerabil bugetul cercetării și dezvoltării; pe de altă parte însă, a centralizat și birocratizat întregul sistem. De altfel, centralizarea era la ordinea zilei. Gusti dădea exemplu guvernul Statelor Unite, care a unificat într-un singur institut mai multe structuri de cercetare existente¹²¹. De altfel, nici experiența anilor anteriori nu era foarte departe de existența unui astfel de institut unic. Institutul de Științe Sociale al României fusese un asemenea exemplu. Și atunci, Gusti vorbea despre federalizarea tuturor institutelor din țară¹²². Reforma Academiei din 1948 a pus însă capăt acestui proiect.

În 1965, Nicolae Ceaușescu a relansat acest plan de centralizare a cercetării, iar planul unitar de cercetare a fost prevăzut în legea planului de stat. Planul prevedea „480 de teme de cercetare de importanță deosebită”, dintre care 37 erau destinate științelor medicale, sociale și umaniste¹²³. Din acel moment, planul unitar de cercetare devenea sinonim cu programul partidului. Spre deosebire de proiectul lui Dimitrie Gusti, de această dată

Consiliul Național al Cercetării Științifice – organ al Consiliului de Miniștri – îndrumă și coordonează activitatea de cercetare științifică desfășurată în cadrul Academiei Republicii Socialiste România, instituțiilor de învățământ superior, precum și în cadrul ministerelor și celorlalte organe centrale¹²⁴.

¹¹⁷ Ion Vitner, *Ce este Consiliul Național de Cercetări Științifice*, în „Scânteia”, anul XVI, nr. 404/14 decembrie 1945, p. 1, 3; C. I. Parhon, *Consiliul Național de Cercetări Științifice*, în „Scânteia”, anul XVI, nr. 412/23 decembrie 1945, p. 1-2.

¹¹⁸ Vezi *Stenograma ședinței Consiliului de Miniștri privind crearea Consiliului Național de Cercetări Științifice. 30 noiembrie 1945*, în ANIC, fond Consiliu de Miniștri, dosar nr. 198/1945, f. 1-39.

¹¹⁹ D. Gusti, *Câteva impresii din Moscova și Leningrad*, în „Graiul nou”, anul II, nr. 79/9 iulie 1945, p. 1.

¹²⁰ Vezi David Holloway, *Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy, 1939-1956*, Yale, Yale University Press, 1996, p. 19-20.

¹²¹ Vezi *Stenograma ședinței Consiliului de Miniștri...*, f. 4.

¹²² *Comentar la studiul „Știința și pedagogia națiunii”*, în „Sociologie românească”, anul IV, nr. 7-12/iulie-decembrie 1942, p. 673-675.

¹²³ Articolul 14 din *Legea pentru adoptarea planului de stat de dezvoltare a economiei naționale pe anii 1966-1970*, în „Scânteia”, anul XXXV, nr. 7027/1 iulie 1966, p. 7.

¹²⁴ *Legea cu privire la înființarea, organizarea și funcționarea Consiliului Național al Cercetării Științifice*, în „Scânteia”, anul XXXV, nr. 6838/21 decembrie 1965, p. 5.

Un semn al acestei îndrumări era prezența Elenei Ceaușescu printre membrii consiliului. De altfel, „încadrarea” Academiei în sistemul de partid și de stat devenise evidentă de mai multă vreme¹²⁵. A existat chiar un raport din 1963 care stipula necesitatea înființării unui astfel de consiliu al cercetării. Raportul afirma că

[...] în trecut sarcina de a traduce în viață politica partidului și guvernului în domeniul cercetării științifice a fost dată – prin statutul de funcționare – Academiei RPR. Academia RPR a fost obligată să asigure îndrumarea întregii munci științifice din țara noastră și să coordoneze eforturile făcute în acest sens. Realitatea a dovedit că Academia RPR nu a putut îndeplini această sarcină. [...] A lipsit conlucrarea în acest sens între Academia RPR, Comitetul de Stat al Planificării, fostul Comitet pentru Tehnica Nouă și ministere¹²⁶.

Relativa autonomie a Academiei, câștigată treptat după Congresul partidului din 1955, era astfel pierdută. Apariția Academiei de Științe Sociale și Politice în 1970, sub directă îndrumare a CC al PCR, a consfințit practic această decădere. Ceaușescu a adoptat, în fapt, politica de dezvoltare forțată a lui Stalin și, odată cu ea, și postura de conducător charismatic. Cum bine observa David Holloway, colaborarea cu regimul nu mai era suficientă: acesta cerea acum dăruire politică și ideologică¹²⁷ sau, în vocabularul timpului, spirit revoluționar.

Acest nou curs al politicii regimului nu privea exclusiv studiile sud-est europene, dar inevitabil le-a afectat și pe acestea. Cercetarea devenise o chestiune de partid și de stat și trebuia îndrumată de partidul-stat. Tezele din iulie 1971 nu au reprezentat o surpriză. Dumitru Popescu avea, întrucâtva, dreptate: nu era vorba de nicio „minirevoluție culturală”; „atenuarea procesului de liberalizare s-a făcut în acest context gradual, progresiv, numitele «Teze din Aprilie» [sic!] oferind doar o sinteză a regreselor, punându-i pe gânduri numai pe aceia ce nu urmăriseră lucid involuția noastră”¹²⁸. Dar cum putea cineva urmări lucid această involuție, când întreaga conducere de partid și de stat vizita mănăstiri, când soldații căzuți la Mărășești erau celebrați ca eroi ai luptei de neatârnamare, când schimburile culturale aduceau pe ecranele țării filme de neimaginat cu doar câțiva ani înainte, când magazinele erau bine aprovizionate și, mai ales, când prestigiul României părea să atingă cote nesperate?

În 1971, la două luni de la lansarea celebrelor Teze, începea la București al XIV-lea Congres de Studii Bizantine, desfășurat sub înaltul patronaj al președintelui Consiliului de Stat al RSR¹²⁹. Mesajul lui Nicolae Ceaușescu invoca, în mod

¹²⁵ Dan Berindei, *Istoria Academiei Române (1866-2006). 140 de ani de existență*, București, Editura Academiei Române, 2006, p. 362.

¹²⁶ *Referat cu privire la activitatea de cercetare științifică*, din 24 decembrie 1963, aflat la ANR, fond CC al PCR, secția Agitație și Propagandă, inventar 2898, dosar 9/1963, f. 50-83.

¹²⁷ David Holloway, *op. cit.*, p. 22.

¹²⁸ Dumitru Popescu, *Cronos autodevorându-se*, Memorii II, *Panorama răsturnată a mirajului politic*, București, Editura Curtea Veche, 2006, p. 232.

¹²⁹ *Ieri s-au deschis la București lucrările celui de al XIV-lea Congres Internațional de Studii Bizantine*, în „Scântea”, anul XLI, nr. 8900/7 septembrie 1971, p. 4.

previzibil, „tradițiile istorice progresiste”, „cunoașterea și apropierea între națiuni”, și dorința ca „Balcanii să devină o regiune a păcii și colaborării între popoare [...] o zonă fără arme atomice”. Mesajul avea însă și un conținut de actualitate politică: „Cercetarea istorică, departe de a constitui o investigare cu caracter strict documentar a trecutului, este, în bună măsură – așa cum arată viața –, și o știință a prezentului”¹³⁰. Mai mult, „popoarele sunt făuritoarele istoriei”, în vreme ce „marile imperii s-au prăbușit, iar pe ruinele lor au apărut zeci și zeci de noi state independente, ale căror popoare își afirmă puternic hotărârea de a înainta neabătut pe calea emancipării sociale și naționale”. Aceasta este „epoca noastră, o epocă în care se impune cu putere voința popoarelor de a-și făuri în mod conștient propria istorie [...]”¹³¹. Dincolo de retorica adesea redundantă, intenția era clară. Congresul, cercetarea științifică și dezvoltarea țării erau subsumate acestei *făuriri* a istoriei, indiferent de marile imperii. Era o formă de patriotism care îmbina „atașamentul față de pământul părinților” cu „aspirațiile tuturor popoarelor care au luptat pentru pace și libertate”¹³². Alexandru Duțu observa că poporul român era „deschis la forma bizantină, dar neîmpăcat cu dominația imperială”¹³³, observație aplicabilă, prin analogie, și deschiderii regimului comunist către formele staliniste, concomitent cu opoziția față de dominația sovietică.

Bizanțul nu era undeva departe, într-un ev mediu întunecat, ci era în prezent prin moștenirea sa lăsată popoarelor sud-est europene. El supraviețuise ca o moștenire spirituală într-o tradiție care plasa România într-o genealogie ce scurt-circuita sensul modernității europene și moștenirii iluministe¹³⁴. Una dintre temele majore ale congresului a fost *Bizanțul și România*, pornind de la ideea că „Țările Române au devenit un loc de refugiu pentru literele bizantine și, în același timp, au primit anumite tradiții și valori culturale cu semnificație universală”¹³⁵. Or, această tradiție era prețuită de regimul comunist. Așa cum observa Virgil Cândea, „lumea bizantină exercită asupra culturii românești contemporane o atracție care nu este numai – sau mai ales – de ordin științific”¹³⁶. Într-adevăr, toate instituțiile propagandei de partid și de stat erau cu motoarele turate la maxim, Academia de Studii Sociale și Politice în primul

¹³⁰ Mesajul Președintelui Consiliului de Stat, Nicolae Ceaușescu, adresat participanților la cel de-al XIV-lea Congres Internațional de Studii Bizantine, *ibidem*, p. 1.

¹³¹ *Ibidem*.

¹³² Alexandru Duțu, *Cultura patriotică și patriotismul în cultură*, în „Scânteia”, anul XLV, nr. 10458/6 aprilie 1976, p. 1-2.

¹³³ *Ibidem*, p. 1.

¹³⁴ Acesta era și sensul gândirii lui Nicolae Iorga din *Bizanț după Bizanț*, carte tradusă în limba română și republicată anul următor (Nicolae Iorga, *Bizanț după Bizanț*, postfață de Virgil Cândea, București, Editura Enciclopedică Română, 1972).

¹³⁵ *Allocution de M. Miron Constantinescu, Président de l'Académie des Sciences Sociales et Politiques de la République Socialiste de Roumanie*, în M. Berza și E. Stănescu (ed.), *Actes du XIVe Congrès International des Etudes Byzantines, Bucarest, 6-12 Septembre, 1971*, vol. 1, București, Editura Academiei RSR, 1974, p. 42.

¹³⁶ Virgil Cândea, *Noi și Bizanțul*, în Cristian Popișteanu (ed.), *Lumea Bizanțului*, București, Institutul de Studii Istorice și Social Politice de pe lângă CC al PCR, 1972, p. 13.

rând. De altfel, mulți dintre istoricii români implicați în organizarea și desfășurarea acestui congres erau membri ai acestei academii¹³⁷. Au fost publicate cărți, mai ales despre Iorga¹³⁸ și despre literatura bizantină¹³⁹, precum și un volum semnat de Nicolae Bănescu, fost secretar al lui Iorga și ulterior director al Institutului de Studii Sud-Est Europene¹⁴⁰. Regimul a găzduit în aceeași vară o expoziție internațională de filatelie a țărilor din Balcani¹⁴¹, iar România a participat cu timbre care celebrau personalitatea lui Nicolae Iorga, dar și serii filatelice și plicuri „prima zi” a emisiunii (FDC) ilustrând frescele mănăstirilor din nordul Moldovei. Medievalismul devenise, astfel, o marcă distinctivă a socialismului românesc. Totodată, Cristian Popișteanu, „om al clipei”, cum l-ar fi numit Alexandru Duțu¹⁴², și politruc al partidului, a editat un volum în întâmpinarea Congresului¹⁴³.

Un semn al aceleiași preocupări contemporane a fost și impresionanta expoziție *Cultura bizantină în România*, organizată la Muzeul de Artă al RSR¹⁴⁴. Aproape 500 de exponate urmăreau să demonstreze că, „pentru lumea daco-romană și românească, Bizanțul reprezintă sub aspect cultural, în primul rând, continuitatea și întărirea romanității”¹⁴⁵. Interesul era mai puțin îndreptat spre istoria Bizanțului propriu-zis și mai mult spre acel „după Bizanț”, adică spre acea moștenire pentru care majoritatea statelor sud-est europene, dar și Uniunea Sovietică, intrau într-o competiție simbolică. Istoricul bulgar Ivan Dujčev surprindea perfect această situație atunci când observa că „istoria popoarelor balcanice din evul mediu a fost cel mai adesea studiată pentru relația sa cu istoria națională și prea de puține ori pentru ea însăși”¹⁴⁶. Bizanțul era etnicizat și naționalizat, filtrat printr-o lentilă etnoculturală. Istoria culturală, literatura comparată, studiul mentalităților, lucrările de sinteză și metodele interdisciplinare alcătuiau un întreg instrumental utilizat nu atât pentru a explica istoria și civilizația unui imperiu, cât mai ales pentru a fundamenta geneza, specificitatea și legitimitatea fiecărui

¹³⁷ Vezi Cosmin Popa, *Intellectualii lui Ceaușescu și Academia de Studii Social Politice*, București, Editura Litera, 2018, p. 90.

¹³⁸ Eugen Stănescu (ed.), *Nicolae Iorga – istoric al Bizanțului*, București, Editura Academiei RSR, 1971.

¹³⁹ Nicolae-Șerban Tanașoca (ed.), *Literatura Bizanțului*, București, Editura Univers, 1971.

¹⁴⁰ Nicolae Bănescu, *Chipuri din istoria Bizanțului*, București, Editura Albatros, 1971, volum apărut în colecția populară „Lyceum”. Bănescu fusese ales președintele de onoare al congresului, însă, din nefericire, participanții nu au putut decât să asiste la funeraliile sale, acesta decedând la 11 septembrie, după mai bine de două decenii de marginalizare și umilințe. Victor Papacostea a avut un destin similar, decedând cu puțin timp înaintea Colocviului de la Sinaia.

¹⁴¹ *A III-a Expoziție Internațională de Filatelie din Balcani*, Balkanfila, 1971. Expozițiile Balkanfila au fost o inițiativă bulgărească din 1965 care continuă și astăzi. Vezi pagina oficială <http://balkanfila.eu/> (accesat la 2 decembrie 2022).

¹⁴² Al. Duțu, *Clipe și oameni*, în „Luceafărul”, anul XXVIII, nr. 1191/2 martie 1985, p. 2.

¹⁴³ Volumul, citat anterior, a apărut după un an de la congres.

¹⁴⁴ Ion Barnea, Octavian Iliescu, Corina Nicolescu (ed.), *Cultura bizantină în România*, București, Comitetul de Stat pentru Literatură și Artă, 1971.

¹⁴⁵ *Cuvânt înainte*, în *ibidem*, p. 13.

¹⁴⁶ Citat de Diana Mishkova, *Beyond Balkanism: the scholarly politics of region making*, London, Routledge, 2018, p. 159.

popor în parte, precum și importanța contribuției sale la comunitatea post-bizantină¹⁴⁷. În acei ani, etnogeneza devenise un concept-cheie¹⁴⁸.

Cu prilejul celui de-al III-lea Congres de Studii Sud-Est Europene, organizat la București în septembrie 1974, Ștefan Pascu și Ștefan Ștefănescu au prezentat un raport despre etnogeneza poporului român și formarea statelor românești¹⁴⁹. Tema nu era nouă; ceea ce era nou era contextul politic. Cu câteva zile înainte fusese publicat proiectul de Program al Partidului, document cu adevărat remarcabil prin faptul că includea un preambul consacrat dezvoltării istorice a poporului român¹⁵⁰. Era, practic, consacrarea oficială unui discurs istoric întemeiat pe ideea că „țărâtimea a reprezentat cea mai importantă forță socială a progresului”¹⁵¹. Trebuie amintit că Nicolae Ceaușescu fusese numit, cu doar câteva luni înainte, președinte al Republicii, prilej cu care primise ca „însemn” prezidențial un sceptru, inaugurând simbolic așa-numita Epocă de Aur – un aur care împrumuta deliberat din strălucirea vechilor domnitori și, indirect, din prestigiul vechiului imperiu. Epoca studiilor Sud-Est Europene și Bizantine apunea.

Deja în 1974 se putea observa o scădere vizibilă a interesului presei și, implicit, a regimului pentru astfel de congrese. Marile proiecte de inginerie socială deveniseră mult mai importante. Conferința Mondială a Populației, desfășurată în același an, a produs incomparabil mult mai multă agitație și mobilizare instituțională, în special din partea Academiei de Științe Sociale și Politice. De altfel, întreaga ofensivă a diplomației culturale românești începuse la sfârșitul anilor '50 pe fondul unei nevoi disperate de a atrage atenția opiniei publice internaționale și de a convinge cancelariile occidentale de dorința tinerei Republici Populare Române de a se desprinde de dominația sovietică și de a stabili legături și schimburi cu țările avansate ale lumii. După mai bine de un deceniu, România nu mai avea însă aceste nevoi. În 1972, aderarea la FMI și BIRD, realizată cu sprijinul Statelor Unite, i-a conferit un plus de credibilitate internațională și acces la credite externe¹⁵². Între timp, majoritatea echipei politice și intelectuale formate sub regimul lui Gheorghiu-Dej dispăruse: unii muriseră, alții fuseseră treptat marginalizați. O nouă generație își făcea loc – mai puțin educată, dar în schimb mult mai rapace.

¹⁴⁷ Dimitri Obolensky propunea, în 1971, ideea unei comunități bizantine. Vezi Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*, New York, Praeger Publisher, 1971.

¹⁴⁸ Simpozionul AIESEE de la Plovdiv din 1969 avusese ca temă etnogeneza popoarelor balcanice.

¹⁴⁹ Vezi Ștefan Pascu și Ștefan Ștefănescu, *Etnogeneza poporului român și formarea statelor românești*, în „România literară”, anul VII, nr. 36/5 septembrie 1974, p. 21.

¹⁵⁰ Proiect. Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism, în „Scânteia”, anul XLIV, nr. 9961/1 septembrie 1974, p. 2.

¹⁵¹ *Ibidem*. Ștefan Ștefănescu a fost numit membru în Comitetul Central al partidului, iar Ștefan Pascu membru supleant în același comitet.

¹⁵² George Georgescu, *Paradigmele istoriei. Datoria publică a României în ultimii 100 de ani* (History paradigms: the public debt of Romania in the last 100 years), MPRA Paper No. 82219, articol aflat pe pagina internet a Munich Personal RePEc Archive, la adresa <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/82219/> (accesat la 4 decembrie 2022).

Perioada marilor proiecte științifice apusese. În vara anului 1975, o scurtă notiță publicată chiar lângă frontispiciul ziarului partidului anunța că Nicolae Ceaușescu l-a primit pe dr. Iosif Constantin Drăgan, om de știință de origine română¹⁵³. Era ca un epitaf pentru ultimii cincisprezece ani de eforturi de construire a unei imagini internaționale. Nicolae Ceaușescu dorea să joace și el, în felul său, cartea diplomației culturale. „Intelectualii lui” vor organiza al doilea¹⁵⁴ Congres Internațional de Tracologie (4-10 septembrie 1976), vor publica revista „Thraco-Dacica” și vor crea mai târziu (1979) Institutul Român de Tracologie. Muzeul de istorie al RSR a organizat, cu prilejul congresului, expoziția *Traco-dacii. Istorie și civilizație*, iar în scurt timp tracismul avea să devină, rândul său, o marcă distinctivă a regimului Ceaușescu.

Bizantinism și protocronism. Bizanț înainte de Bizanț

A urmat, ca de obicei, un Bizanț după Bizanț. Întreaga politică culturală a regimului a lăsat urme vizibile în literatura, arta și muzica vremii. Nu este locul aici pentru o analiză sistematică a ideii bizantine în creația socialistă, dar pot fi însă amintiți, cu titlu explicativ, Horia Bădescu sau Ioan Alexandru în poezie, Marian Gherasim, Sorin Dumitrescu, Horia Bernea sau Ștefan Câlția în pictură, Doru Popovici și Titus Moisescu în muzică. Nu este vorba doar de teme legate, mai mult sau mai puțin direct, de Bizanț, ci de un anumit aer hieratic al reprezentărilor și al prezenței artistice, o solemnitate rigidă, consonantă de altfel și cu rigiditatea sistemului și cu lipsurile tot mai mari cu care se confrunta populația în ultimul deceniu al regimului. Bizantinismul nu era însă, mai ales după mijlocul anilor '70, destinat consumului intern. El funcționa, în primul rând, ca un produs „doar pentru export”¹⁵⁵.

O a doua cale de supraviețuire a Bizantinismului a fost Biserica Ortodoxă Română. Odată cu redescoperirea artei și literaturii medievale, biserica a căpătat o mai mare vizibilitate în spațiul public; este adevărat că această prezență era mai mult patrimonială decât confesională. Tot mai multă lume vizita mănăstirile, circulau albume și cărți poștale cu mănăstiri, iar nu de puține ori figuri proeminente alegeau să se retragă la mănăstire. Nu este întâmplătoare apropierea tot mai vizibilă de biserică a multor intelectuali în acea perioadă, efect al unei inevitabile auto-marginalizări sau al unei fugi de cele lumești, într-un context în care lumea înconjurătoare era tot mai mult cotropită de activiștii societății multilateral dezvoltate. Poate cel mai elocvent exemplu este cel al Zoei Dumitrescu-Buşulenga. Figură marcantă a intelectualității apărute la începutul

¹⁵³ *Tovarăşul Nicolae Ceauşescu a primit pe dr. Iosif Constantin Drăgan*, în „Scânteia”, anul XLIV, nr. 10254/9 august 1975, p. 1.

¹⁵⁴ Primul congres de tracologie a avut loc la Sofia în 1972, sub egida Asociației Internaționale de Studii Sud-Est Europene, organizat de Institutul Bulgar de Tracologie.

¹⁵⁵ Așa cum, de pildă, era clauza lui Nicolae Ceaușescu din decizia de publicare a unor discuri cu înregistrări intitulate *Romanian Byzantine Hymns* sau *Romanian Byzantine Liturgy*, ambele apărute exclusiv pentru export în 1982.

anilor '60, ea a avut o ascensiune fulminantă până în 1974, când a fost primită în Academia RSR. Începând cu 1975, Dumitrescu-Buşulenga a început să frecventeze mănăstirea Văratec¹⁵⁶. De altfel, nici biserica nu mai era un refugiu. Regimul Ceauşescu, în dorinţa sa de mobilizare şi control total al naţiunii şi de identificare deplină a poporului cu partidul, crease Frontul Unităţii Socialiste, în care a înglobat toate organizaţiile obşteşti, inclusiv toate cultele religioase.

Bizanţul nu mai era de actualitate pentru regim, însă naţiunea socialistă devenise cheia de boltă a discursului oficial. Aceasta a făcut ca, în iulie 1971, în cadrul Academiei de Ştiinţe Social-Politice „Ştefan Gheorghiu”, să se înfiinţeze un Institut de Ştiinţe Politice şi Studiul Naţiunii¹⁵⁷. În cadrul acestui institut, Constantin Vlad, Ion Ceterchi sau Elena Florea teoretizau noţiunea de naţiune socialistă¹⁵⁸, căutând să definească o comunitate etnică omogenă, cu o viaţă spirituală specifică. Spiritualitatea românească, tradiţia strămoşească, cultura populară şi umanismul cărturarilor au devenit „embleme” ale societăţii noi pe care regimul o construia, ideograme ale ideologiei oficiale. Această cultură a naţiunii socialiste integrase deja mult din idiomul unui grup de literaţi şi istorici care recuperase, în bună măsură, arta şi literatura română premodernă şi, în acelaşi timp, susţinuse eforturile regimului de a-şi crea o identitate diferită de cea a unei ţări din blocul sovietic. Această sinteză de ideologie şi medievalism a fost extrem de stimulativă pentru apariţia unuia dintre cele mai reziliente curente apărute în această perioadă, şi anume protocronismul.

Tentaţia protocronismului a apărut destul de devreme, fără a fi numit ca atare, încă din perioada elaborării primului volum al *Istoriei literaturii române*. Fascinaţia pentru literatura veche şi, mai ales, pentru *Învăţăturile lui Neagoe Basarab pentru fiul său Teodosie*, text care era văzut drept un adevărat tratat de ştiinţe politice, echivalent şi chiar precursor al *Principelui* lui Machiavelli, cum observa George Călinescu, a fost hotărâtoare. Ceea ce mai era necesar era un anumit limbaj interpretativ, o „teorie” care să facă accesibilă contemporaneităţii (socialiste) această lume a vechilor manuscrise. Noua istorie a avut două surse: studiile de literatură comparată şi cele de teologie, şi va fi cunoscută sub numele de istoria mentalităţilor. Alexandru Duţu este poate cel mai îndreptăţit reprezentant al acestui curent. Folosindu-se de noile relaţii culturale cu Franţa şi de oportunitatea promovării şcolii istoriografice franceze, el a dezvoltat un discurs culturalist în jurul specificului naţional şi al originalităţii culturii române, care readucea în prim-planul discursului public ideea de spiritualitate românească¹⁵⁹.

¹⁵⁶ La Văratec se mutase, după moartea soţului său, Valeria Sadoveanu. Ea a organizat acolo un cerc literar informal şi un grup de meditaţie şi rugăciune. Printre cei ce frecventau acest cerc se afla şi Valeriu Anania sau Horia Bernea. Vezi Valeriu Anania, *Memorii*, Iaşi, Editura Polirom, 2008, p. 643-648.

¹⁵⁷ Vezi Ernő Gall, *Un cadru nou pentru studiul ştiinţific al problemelor de azi şi de mâine ale naţiunilor şi naţionalităţilor conlocuitoare*, în „Scânteia”, anul XL, nr. 8849/17 iunie 1971, p. 3.

¹⁵⁸ Ion Ceterchi (ed.), *Naţiunea şi contemporaneitatea*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1971.

¹⁵⁹ Vezi Alexandru Duţu, „Spiritul popoarelor”, *structurile şi mentalitatea*, în VR, anul LXXXIV, nr. 4/aprilie 1989, p. 8-12.

El deschidea astfel calea unei „variante neștiințifice de culturalism”¹⁶⁰, care va inspira din plin apariția protocronismului. Nu întâmplător, la vremea respectivă, Alexandru Piru numea astfel de producții „explorări sterile” și chiar poliloghie¹⁶¹. Noua istorie dobânda însă adepți devotați, precum Dan Zamfirescu¹⁶², și mulți alți scriitori, mai ales din jurul revistei „Luceafărul”, care va deveni portdrapelul mișcării protocroniste¹⁶³.

Protocronismul este un subiect aparte, insuficient studiat încă. Ceea ce este de observat însă este că au existat numeroase contaminări, corespondențe și elemente comune între bizantinismul cultivat de regimul socialist și protocronismul secretat de același regim. Această relație a avut, printre mulți alți intermediari, clerici ai Bisericii Ortodoxe Române¹⁶⁴. De altfel, Patriarhul Iustinian adăpostise mulți intelectuali în anii de început ai represiunii comuniste¹⁶⁵. Printre ei se aflau Olga Greceanu, Ion D. Ștefănescu, Alexandru Elian, Nicolae Bănescu și Ioan Coman¹⁶⁶. Ioan Coman a publicat în 1979 o lucrare despre scriitori bisericești din epoca străromână¹⁶⁷. Cartea a atras imediat atenția cercurilor protocroniste, asemenea tuturor aparițiilor editoriale de acest gen¹⁶⁸. Câțiva ani mai târziu, tema literaturii străromâne va fi continuată de Nestor Vornicescu¹⁶⁹. Vornicescu, de această dată mitropolit al Olteniei, era nimeni altul decât fostul stareț al mănăstirii Neamț, cel care fusese gazda lui Nicolae Ceaușescu cu prilejul vizitei conducerii de partid și de stat la acea mănăstire. Și el s-a bucurat de o bună primire din partea mediilor protocroniste; mai mult, a inspirat un grup de reflecție în ceea ce

¹⁶⁰ Expresia îi aparține lui Nicolae Manolescu, *Istoria critică a literaturii române*, București, Editura Paralela 45, 2008, p. 9.

¹⁶¹ Alexandru Piru, *Explorări sterile*, în „România literară”, anul II, nr. 52/25 decembrie 1969, p. 12.

¹⁶² Dan Zamfirescu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, în „Scânțea”, anul XXXVII, nr. 8002/12 martie 1969, p. 4.

¹⁶³ Vezi Katherine Verdery, *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu*, București, Editura Humanitas, 1996, p. 153-204, în special p. 157; și Cristian Vasile, *Protocronism, dacomanie și literatură cu tematică geto-dacică în România anilor 1970*, în SMIC, XIV, 2015, p. 49-61.

¹⁶⁴ Vezi Alexandru Elian, *Bizantinologia în preocupările teologiei românești*, în ST, anul XXIII, nr. 5-6/mai-iunie 1971, p. 340-352.

¹⁶⁵ Ștefan Andreescu, *Revistele bisericești – loc de refugiu al istoricilor români în perioada stalinistă*, în RI, anul IX, nr. 5-6/mai-decembrie 1998, p. 343-346.

¹⁶⁶ Ioan Coman a fost secretar științific al vechiului Institut de Bizantinologie până în 1940, apoi, din 1944, profesor la Catedra de patrologie a Facultății de Teologie a Institutului Teologic Universitar din București. Vezi Dragoș Mirșanu, *Ioan Coman, patrolog, clasicist, filosof*, pe portalul „Discipulus Simplex”, text la adresa <https://discipulussimplex.wordpress.com/2011/08/25/ioan-coman-patrolog-clasicist-filosof/> (accesat la 14 decembrie 2022).

¹⁶⁷ Ioan Coman, *Scriitori bisericești din epoca străromână*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1979.

¹⁶⁸ Vezi recenzie Ion Coja, *Scriitori străromâni?*, în „Luceafărul”, anul XXIII, nr. 35/30 august 1980, p. 1, 6, și nr. 36/6 septembrie 1980, p. 6.

¹⁶⁹ Nestor Vornicescu, *Primele scrieri patristice în literatura noastră: sec. IV-XVI*, Craiova, Editura Mitropoliei Olteniei, 1992, și idem, *Un filosof străromân de la Histria dobrogeană: Aethicus Histricus (sec. IV-V)*, Craiova, Editura Mitropoliei Olteniei, 1986.

privește trecutul nostru îndepărtat¹⁷⁰. Artur Silvestri a fost unul dintre cei mai înflăcărați susținători ai acestei literaturi străromâne, ajungând, după căderea regimului comunist, la ultimele concluzii ale acestui curent; el a vorbit atunci despre un *Bizanț înainte de Bizanț*¹⁷¹.

Trebuie menționat că toată această evoluție a ideii de Bizanț a apărut, la sfârșitul anilor '50, ca o idee fericită de promovare a deschiderii României spre Occident și s-a depreciat, în contextul protocronist, până la a deveni simbolul închiderii regimului lui Ceaușescu. „Spiritualitatea românească”, creată și nu descoperită în acei ani, devenise fundalul și chiar fundamentul discursiv al unuia din cele mai opresive regimuri totalitare. Spre sfârșitul anilor '80, Ilie Bădescu, figură centrală a curentului protocronist, era inspirat de teoriile profund antiliberales ale lui Nicolae Iorga¹⁷². În acei ani, acea libertate imaginată de Iorga în străfundul istoriei rurale părea singura formă de libertate pe care și-o mai puteau imagina cetățenii societății socialiste multilateral dezvoltate. Nu este deloc întâmplător că, după prăbușirea regimului, același Bădescu publica două volume intitulate *Cu fața spre Bizanț*¹⁷³. După o călătorie în Statele Unite, ne spune autorul (în 1983), a simțit, ca niciodată, „atracția euxiniană de a sta cu fața spre Bizanț”¹⁷⁴. Volumul, un adevărat „roman al identității, al sineității sfidate, somate să caute soluții noi, ori să le descopere pe cele deja consacrate de strălucite tradiții la problema veche și nouă a dezunirilor interioare, între care cea mai recentă și mai apăsătoare este aceea dintre Occidentul și Orientul nostru interior, care sunt polii înșiși ai sufletului nostru (individual și colectiv)”¹⁷⁵, este, de fapt, expresia clasicei frustrări în fața modernității și a întoarcerii către un trecut pe cât de strălucit, pe atât de iluzoriu.

*

După cum se vede, prăbușirea regimului comunist nu a încheiat defel această saga a Bizantinismului. Narațiunile protocroniste au prosperat într-o epocă de crize economice și scandaluri politice. Câtă vreme oamenii simțeau că țara lor „nu-i o țară pentru bătrâni”, tentația oamenilor de a pluti pe valurile mării spre Bizanț, fie și un Bizanț imaginar, rămânea la fel de puternică ca și în epoca comunistă¹⁷⁶. Dar

¹⁷⁰ Artur Silvestri, *Nestor Vornicescu. Reconsiderarea începuturilor*, în „Ateneu”, anul XXIV, nr. 2/februarie 1987, p. 7.

¹⁷¹ Idem, „*Bizanț înainte de Bizanț*”. *Mitropolitul Nestor Vornicescu și ideea de „literatură străromână”*, București, Carpathia Press, 2006.

¹⁷² Ilie Bădescu, *Conceptul de libertate în gândirea lui N. Iorga*, în Nicolae Iorga, *Evoluția ideii de libertate*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Ilie Bădescu, București, Editura Meridiane, 1987.

¹⁷³ Idem, *Cu fața spre Bizanț. Jurnal*, vol. I, București, Editura Evex, 1998; idem, *Cu fața spre Bizanț. Studii de sociologie prin ochii credinței*, vol. II, București, Editura Mica Valahie, 2011.

¹⁷⁴ *Ibidem*, vol. I, p. 6.

¹⁷⁵ *Ibidem*.

¹⁷⁶ Ironia sorții a făcut ca românii, „neînțelegându-l” pe Ilie Bădescu, să se îndrepte masiv spre Occident și nu spre Orient, așa cum îndemna acesta.

bizantinismul nu s-a sfârșit aici. O altă narațiune a început, mai ales că, în anii ce au urmat, Biserica Ortodoxă a avut de recuperat mult în ceea ce privește locul ei în societate. Mai mult, noile ideologii politice de inspirație (neo)conservatoare au împărtășit și ele același bizantinism, adesea chiar militant. Nu întâmplător, preocupările de geopolitică au fost și ele contaminate de fascinația Bizanțului. Aleksandr Dughin era cel care propovăduia că „imperiul este întotdeauna sfânt, sacru” și nu este „deloc întâmplător că în Bizanț, ca și în Rusia, s-a constituit o alianță profundă între Imperiu și Biserică, de aici simfonia puterilor și acel orizont al credinței religioase, care e legat cu ideea Imperiului, a împărăției”¹⁷⁷. Asemenea sfârșitului de secol XIX, populismul neoconservator fantasmăză lumi în care puterea este sacră, în care imperiul este sfânt, în care cetățenii se bucură de un fel de libertate organică, o libertate pentru care accentul cade mai mult pe înțelegerea ei colectivă decât pe cea individuală. Întotdeauna, Bizanțul reapare ca o speranță a armoniei, a simfoniei puterilor, în timp de criză. De altfel, în timp ce ultimele pagini ale acestui articol erau scrise, la un târg de carte era lansat volumul despre Bizanț, un Bizanț prezentat ca o civilizație fără sfârșit¹⁷⁸.

**Socialist Byzantinism: Romania's Cultural Strategy
in Response to the Pressure of Soviet De-Stalinization**
(Abstract)

Keywords: Socialism, Byzantinism, Cultural diplomacy, protochronism, Soft Power, Destalinization.

This article examines the reasons behind the Romanian communist regime's support for "Byzantinism" as a cultural fashion starting in the 1960s. By politically endorsing the valorization of Byzantium and its legacies, the regime turned the issue into an increasingly important factor in its identity politics. The paper analyzes not only the institutional efforts of the regime to gain political capital from this policy in its cultural diplomacy, but also the influence of Byzantium as a symbol over domestic literary and artistic creation. During the 1970s, this "Byzantinism" became an integral part of the protochronist movement, exerting remarkable influence among writers, artists, architects, and journalists. Finally, this renewed focus on Byzantium fueled new dynamics within the Romanian Orthodox Church that brought the institution closer to the official discourse of Ceaușescu's "golden age". In 1989, the communist regime collapsed, but its obsession with Byzantium and its legacies survived. Even nowadays, invocations of the Byzantine "tradition" legitimize anti-democratic and reactionary discourses, criticizing modernity and everything considered the result of Western influence. A generic "Byzantine model" is often invoked and projected as an integral part of a putative national tradition.

¹⁷⁷ Al. Dughin, *Destin Eurasianist*, cu o prefață de Ilie Bădescu, București, Editura Mica Valahie, 2017.

¹⁷⁸ Ana-Maria Răducan (ed.), *Byzantium, an unending civilization*, București, Editura Mega, 2022. Prezentarea cărții a fost făcută de Andrei Pippidi.